МЕЧ І ТРИЗУБ. НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

І. НАРОДЖЕНІ ПІДПІЛЛЯМ

Особливості вітчизняної історії, зокрема наявність «державних» і «бездержавних» смуг в минулому українського народу, обумовили і специфіку історії спеціальних служб в Україні. Хоча за визначенням розвідка та контррозвідка є невід'ємними атрибутами саме державного організму, в історії України спостерігалося виникнення спецслужб «недержавного характеру», в рамках діяльності політичних та військово-політичних рухів і організацій, які ставили за мету визволення та державне відродження України. До їх числа можемо віднести відповідні структури козацькоселянських рухів, Запорізького козацтва, повстансько-підпільних рухів доби визволення змагань 1918-1921 рр. Але чи не найбільш яскравим прикладом тут може слугувати багато десятилітня історія структур безпеки руху українських націоналістів, які у свій час оформилися в Службу безпеки Організації Українських Націоналістів (далі — СБ ОУН).

Історія СБ ОУН ще не стала предметом всебічного наукового аналізу й впевнено може бути віднесена до однієї з найгірше висвітлених сторінок минулого ОУН. Окремі згадки про СБ ОУН в працях з історії самого руху або у споминах його сучасників дуже і дуже фрагментарні. До того ж вони відчули вплив міжфракційної боротьби в ОУН й були створені за умов блокового протистояння у світі. Чи не єдиним нарисом історії СБ є книга її співробітника з 1940 р., відомого функціонера ОУН (Б) С.Мудрика-Мечника 1. В ній історія СБ висвітлюється насамперед через призму її протистояння радянським органам держбезпеки, але недостатньо уваги приділяється становленню самої Служби, її власній еволюції, старанно обходяться певні моменти, котрі можуть завдати шкоди «героїчній» інтерпретації минулого СБ ОУН. В останні роки з'явився і ряд публікацій, в яких автори намагаються відійти від полярних оцінок діяльності СБ ОУН (притаманних «викривальному» духові радянської, еміграційної як так і історіографи). В них робиться спроба дати професійний аналіз концептуальних підвалин створення СБ, форм і методів її діяльності, місця в загальному контексті збройної боротьби українських націоналістів за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД)².

Автори даної розвідки намагатимуться простежити основні етапи становлення СБ ОУН у контексті діяльності руху українських націоналістів. Більше того, поглиблене студіювання історії СБ ОУН надає і додаткові

можливості для кращого розуміння минулого самого руху ОУН, а також історії України у XX столітті в цілому. Це актуально ще й з неї точки зору, що після здобуття Україною у 1991 р. державного суверенітету та поступового утвердження науково-культурного плюралізму у суспільстві створилися передумови для формування «єдиного історіографічного простору» між науковцями України та діаспори, для подолання відверто кон'юнктурних й морально застарілих штампів у висвітленні гострих проблем нашого минулого. Безсумнівно, необхідно бачити тверезо всю складність цього процесу — досить сказати, що ставлення до історії ОУН та УПА і зараз є своєрідною «смугою фронту» та індикатором політичних уподобань громадян. Але намагатися, прагнути до цього усе ж таки треба.

Поява перших націоналістичних організацій була крайньою й болісною реакцією на поразку української національно-демократичної державності 1917-1920 рр. та територіальне розчленування етнічних земель України Західно-українські землі (ЗУЗ) виявилися поділеними (радше окупованими) в 1918-1920 рр. між Польщею, Румунією та Чехословаччиною 14 березня 1923 р. Рада послів країн Антанти у Парижі на вимогу польського уряду узаконила анексію ЗУЗ Польщею, зайвого разу продемонструвавши доволі своєрідне ставлення «західних демократій» до прав окремих народів. насаджуватися режим адміністративно-Галичини почав національно-культурного військового утиску прав українського населення.

Відповіддю на шовіністичну політику адміністрації Другої Речі Посполитої було виникнення широкої мережі українського підпілля в Галичині від підпільних вищих закладів освіти та молодіжних осередків до суто бойових організацій. Найбільш відомою з останніх стала Українська Військова Організація — УВО, перші осередки якої виникли ще у липні 1920 р. у Празі. Остаточно, як вважається, УВО оформилася навесні 1921 р. її очолив полковник Корпусу Січових Стрільців Є.Коновалець. Організація налічувала на той час до 100 підпільників, серед яких було чимало бойових офіцерів та учасників визвольних змагань УНР-ЗУНР 1918-1920 рр. — полковники А.Мельник та Р.Сушко, сотники О.Думін, М.Матчак, В.Кучабський, О.Сеник та інші ³.

Керівним органом У ВО стає Начальна Команда, а й репрезентацією (представництвом) в Краї (Галичині) — Крайова Екзекутива у Львові (КЕ УВО). Територію Краю було поділено на чотири округи і вкрито широкою мережею «п'ятірок» — найнижчих тактичних підрозділів У ВО, члени яких не мали право знати нікого з керівників, окрім їх особистого ⁴.

Щодо основної політичної мети УВО, то, за визначенням самих й членів, вона полягала в «пропагуванні думки загального революційного зриву українського народу з остаточною метою створити власну національну самостійну і єдину державу» ⁵. Як бачимо, провідним засобом дій було названо пропагандистський вплив на суспільну свідомість. Разом з тим

не заперечувався антитерор – засіб протидії «офіційному» терору ⁶. Проте, на нашу думку, не зайвою буде спроба з'ясувати співвідношення пропагандистських та «бойових» методів в поточній діяльності УВО.

Спочатку декілька фактів з практики УВО. Через якісь два місяці після початку утворення організації й бойовик С.Федак здійснює замах на Начальника Польської держави Ю.Пілсудського, але невдало — поранення отримує львівський воєвода Грабовський. 5 вересня 1924 р. відбувається замах на Президента С.Войцехівського. 19 вересня 1926 р. гине шкільний куратор Львова С.Собінський (не ставлячи під сумнів «антинародну сутність» останнього, усе ж таки висловимо припущення, що жертва «атентанту» власноручно не проливала української крові). 1927 р. — УВО ліквідує українця Гука, запідозреного у співробітництві з польською поліцією 1928-1929 рр. — УВО проводить напади на пошти, редакцію шовіністичної газети «Слово польське» та Східні торги (роль цього закладу у гнобленні місцевих українців нами не з'ясовано) 7. Виникає враження, що терор не тільки все більше висувається на перший план роботи УВО, але і набуває «безмотивного» характеру (що, до речі, властиво багатьом з відомих терористичних організацій, в тому числі — дореволюційних російських).

Не зайвим буде і аналіз змісту публікацій органу УВО — місячника «Сурма». Поряд з дійсно пропагандистськими матеріалами, спрямованими на викриття окупаційного режиму, дискредитацію «недієздатної демократи» та «революціонізацію» молоді на шпальтах «Сурми» чільне місце займають матеріали, так би мовити, «на методичну допомогу підпільнику-терористу». Наприклад, з досвіду «колег» — «Орсіні», «Нігілісти», «Як російські революціонери втікали з тюрем», щодо протидії польським правоохоронним органам — «З практик ляцької поліції», «Зізнання» (про поведінку на допиті), «Техніка слідства» тощо ⁸.

Чи не був випадковим ухил УВО в галузь силових методів підпільної боротьби? На наш погляд, був досить закономірним за тих історичних обставин для організації за такими програмними завданнями й складом учасників, адже, крім крайніх груп, існували масові, потужні й легальні об'єднання Галичини, насамперед — Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке мало домінуючий вплив в широкому кооперативному русі й «Просвіті» та з відразою ставилося до екстремізму УВО, згодом і ОУН. Однак УНДО та інші подібні утворення наполягали на лояльному ставленні до влади й суто мирних, в т.ч. — парламентських засобах покращання становища українського населення (втім, це не врятувало їх членів від сталінських репресій після 1939 р.).

Дивлячись об'єктивно, схилити польський уряд та диктатора (з 1926 р.) Ю.Пілсудського до визнання незалежності України «цивілізованими» засобами буде дуже проблематично. Слід неупереджено проаналізувати, враховуючи це, стиль мислення й психологічний світ перших націоналістівпідпільників, як це блискуче зробив в своїх «історичних есе» відомий

політолог-історик діаспори І.Лисяк-Рудницький.

Міжнародне становище навколо ЗУЗ не давало жодних підстав сподіватися на зміну їх статусу — у березні 1921 р. Ризький мир між Польщею та Радянськими Росією й Україною з іншого боку закріпив кордон між радянською та польською частинами України, а позиція володарів тогочасної Європи з цієї проблеми відома.

Реальних військових сил для зміни ситуації український націоналпатріотичний рух в Галичині не мав, а Державний Центр УНР в екзилі у «Тарнівський період» свого існування (1920-1923 рр.) перебував під контролем тієї ж Польщі, як і його силові структури (Армія у таборах, Повстансько-Партизанський Штаб Ю.Тютюнника). Залишалося тільки робити ставку на відчайдушну підпільну боротьбу, не замислюючись про вірогідність перемоги й жертви.

Зрозуміло й цілком негативне ставлення ветеранів Армії УНР та, особливо, УГА до недавнього противника по запеклій війні між ЗУНР і Польщею. До того ж це були люди, як то кажуть, «прямої дії», готові до екстремальних умов боротьби у підпіллі.

Не повинно дивувати сучасників і неприйняття членами УВО легальних методів боротьби й демократичних цінностей в цілому. Останні здебільшого асоціювалися із неспроможністю української націоналдемократичної державності (насамперед — УНР) консолідувати суспільство та дати відсіч зовнішнім противникам. Годі і говорити, яким «авторитетом» серед галичан користувалися лідери націонал-демократи Наддніпрянщини С.Петлюра (з його Варшавською угодою квітня 1920 р. та відмовою від прав УНР на Західну Україну) або В.Винниченко з його сумнозвісними «хитаннями» та «каяттям» на сторінках «Відродження нації».

Отже, існувало достатньо об'єктивних причин для виникнення конспіративної, жорстко організованої, авторитарної за ментальністю та екстремістською за методом дій організації на зразок УВО. Зрозуміло, що боротьба її у підпіллі викликала потребу у спеціальних підрозділів задля здобуття необхідної інформації та забезпечення внутрішньої безпеки. Від початку існування Начальної Команди УВО в й структурі запроваджується відділ (референтура) розвідки на чолі з О Душним ⁹.

Спочатку його діяльність мала «чисто військовий профіль» ¹⁰. Це пояснювалося тим, що УВО розглядала саму себе в першу чергу як військову організацію, покликану очолити масштабну збройну боротьбу проти окупантів (реалістичність цієї мети — проблема окрема). Хоча спочатку діяльність референтури розвідки не відзначалася активністю, з часом й професіоналізм зміцнів. Особливу увагу було приділено створенню власної агентурної мережі не тільки на етнічних українських землях, але і на решті території Польщі, й офіцерського корпусу, мобілізаційних планів тощо ¹¹. Імовірно такої спрямованості діям розвідки УВО надавав, зокрема, і суто фронтовий досвід й учасників. Втім, сама УВО залишалася не стільки

ембріоном майбутнього українського війська, скільки вузькою підпільною підривною організацією (зрозуміло, що не могло бути і мови про відкритий виступ проти армії, яка відкинула Червону Армію на Віслі й врятувала Європу від здійснення «Наказу № 1423 по Західному фронту» з його закликом «через труп білої Польщі на багнетах понести революцію в Європу»).

Таким чином, функціональна спрямованість розвідки УВО (поряд з безсумнівними досягненнями) вочевидь не відповідала сутності самої УВО. Негативні наслідки не змусили на себе чекати. У 1922 р. було заарештовано члена УВО М.Дзіновського, зізнання якого дозволили польським спецслужбам провести широкі арешти серед бойовиків організації ¹². Зауважимо, що в спогадах ветеранів націоналістичного руху ми не зустріли жодного зневажливого відгуку про польську поліцію та контррозвідку (дефензиву), котрі розглядалися як серйозний противник.

Відтепер підрозділ О.Думіна починає займатися контррозвідувальним забезпеченням діяльності організації — збирається інформація про можливі акції поляків та агентуру їх спецслужб 13 .

Між тим розросталася мережа націоналістичних організацій – у 1926 р. ряд молодіжних організацій об'єднується в Союз Української Націоналістичної Молоді (СУНМ), повстають «Група української національної молоді», «Українське національне об'єднання», «Союз визволення України», «Союз українських фашистів». Останні три групи у листопаді 1925 р. ут-Українських Націоналістів (ЛУН) під М.Сціборського. Наступними кроками на шляху інтеграції націоналістичних організацій були утворення Союзу організацій українських націоналістів (липень 1927 р.) та Союзу Українських Націоналістів ¹⁴. Проведені у 1927-1928 рр. конференції українських націоналістів (Берлінська та Празька) утворення Першим Конгресом грунт для українських націоналістів (січень-лютий 1929 р., Відень) Організації Українських Націоналістів (ОУН). Крім наріжних програмних та статутних документів, Конгрес обрав Провід ОУН (ПУН) на чолі з Є.Коновальцем.

Згідно з рішенням Конгресу УВО зберігала формальну організаційну самостійність та свій орган «Сурму». Віднині вся бойова (терористична) робота мала вестися тільки з позицій УВО та її Начальної Команди, аби не плямувати репутації ОУН як «суто політичної організації» ¹⁵. До слова, створювався Суд ОУН у складі Головного Судді і 2 членів, хоча вищою мірою покарання за його вироком могло бути лише виключення з ОУН з оголошенням чи без нього у пресі ¹⁶.

Статус УВО було підтверджено на конференції керівників її з проводом ОУН у Празі (червень 1930 р.). Дебатувалися дві точки зору: ліквідувати УВО та передати її бойові функції до ОУН, або залишити першу як самостійну організацію. Врешті Є.Коновалець ухвалив рішення: УВО залишається збройним загоном ОУН, її апарат скорочується, діє суворо конспіративно й незалежно від ОУН (звичайно — формально, оскільки сам

 ϵ . Коновалець по ϵ днував посади голови ПУНу й Начального Коменданта УВО) ¹⁷.

Перші з 30-х рр. століття відзначилися бурхливим розвитком терористичних проявів з боку УВО-ОУН. Незважаючи на згаданий розподіл повноважень, Крайова Екзекутива ОУН на ЗУЗ все більше ставала, ігноруючи ПУН, на шлях терору. Це було констатовано на Крайовій конференціях ОУН навесні 1930 р., що відбулася у підземеллі львівського собору св. Юра ¹⁸.

До цього спричинився ряд загально-історичних обставин та певні процеси в середовищі самої ОУН. Під час Великої депресії 1929-1933 рр. значно погіршилося соціально-економічне становище українського селянства (чистий прибуток господарств впав на 70-80%), яке сильно потерпало і від конкуренції з боку масових переселенців з Польщі («осадників»). Скрутним було становище робітництва та молодої інтелігенції, службові вакансії для якої незмінно перехоплювалися правлячою нацією. Зрозуміло, що не спостерігалося ніяких поступок в національно-культурній сфері (ще 1924 р., наприклад, було прийнято закон про заборону користування українською мовою в державних установах) 19.

Влітку 1930 р. піднялася хвиля селянських нападів на польські маєтки (понад 2200 випадків), на що польський уряд відповів кампанією «пацифікації» (умиротворення). До 800 українських сіл було взято під контроль військ і поліції, заарештовано до 2 тис. осіб. Проводилися реквізиції майна, руйнувалися національно-культурні осередки, касувалося місцеве самоврядування.

Апофеозом репресивних заходів польської адміністрації стало створення у 1934 р. в Березі Картузькій концтабору для політв'язнів, де перебувало до 2000 осіб (зауважимо, одночасно, що до нього кидали не лише українців, а й противників режиму інших національностей). Наступного року Польща відкрито відмовилася перед Лігою Націй від дотримання прав національних меншин. Така політика, справедливо зазначає сучасний історик О.Субтельний, «призвела до зростання екстремізму з обох сторін і ускладнила пошуки конструктивних рішень» ²⁰.

Торкнемося хроніки терору ОУН першої половини 30-х рр., який становленням пов'язаний **i**3 структур безпеки напряму був націоналістів. В цілому у згаданий період підпілля ОУН здійснило до 60 вбивств та замахів на нього, десятки «експропріацій» у банках і поштових конторах, сотні акцій саботажу 21. Було б, безперечно, неправомірним лише до екстремістських діяльність ОУН акцій. пропагандистська робота, виходили періодичні видання націоналістів трибуною став празький часопис «Розбудова (основною докладалися зусилля до роботи в середовищі господарських, освітніх, студентських та інших легальних організацій. ОУН підтримували художнім словом такі непересічні постаті тогочасного духовного життя як Є. Маланюк, О.Ольжич, О.Теліга, Б.Кравців. Однак саме насильницькі засоби боротьби стають домінантою руху. ОУН, писав І.Лисяк-Рудницький, «була одночасно «армією в підпіллі» та політичним рухом-партією. Проте націоналізмові не пощастило гармонійно сполучити ці два аспекти своєї діяльності... Багатьом націоналістам важко було розрізнити тактику і методи, стасовані супроти окупантського режиму та українських політичних противників. Морально-політичний капітал, здобутий проти зовнішнього ворога, став засобом у змаганні до гегемонії над власним громадянством...» ²².

Останній висновок відомого політолога варто запам'ятати для подальшого розуміння функцій СБ ОУН. Навряд чи організатори терору ОУН всерйоз сподівалися на повалення окупаційного режиму шляхом регулярних «атентантів». Думається, мотиви терору підпорядковувалися настанові, сформульованій в одному з «Бюлетенів Крайової Екзекутиви ОУН» (КЕ ОУН) від 1933 р.: «Психічне зреволюціонізування широких народних мас — це перший етап підготовки до загального революційного вибуху» ²³.

Отже, з хроніки терору ОУН пер. пол. 30-х рр.:

- **1931 р. 29 вересня** на курорті Трускавець бойовики ОУН В.Білас та Д.Данилишин застрелили депутата Сейму від Польської соціалістичної партії Т.Голувка, відомого... «прибічника польсько-українського компромісу» ²⁴. Вчинок цілком зрозумілий, бо як «революціонізувати маси» за умов компромісу... Згодом один з керівників СБ ОУН М.Матвієйко засвідчив, що наказ на ліквідацію Т.Голувка безпосередньо надійшов від одного з функціонерів ОУН Р.Шухевича ²⁵. Ліквідатори депутата Сейма, котрі згодом брали участь в ряді «ексів» ОУН будуть повішені на світанку 23 грудня 1933 р. в цитаделі Львівської фортеці ²⁶.
- **27 серпня** того ж року бойовик ОУН М.Цар («Савчук») застрелив директора Української державної гімназії Львова, відомого педагога І.Бабія. Останній різко критикував методи праці ОУН, й іншого виходу не залишалося... ²⁷.
 - **1932 р.** вбито комісара поліції Львова Е.Бачинського ²⁸.
- 1933 р. бойовик ОУН знищує радянського консульського працівника О.Майлова «у помсту за голодомор 1932-1933 рр. на Радянській Україні» ²⁹. Привід наскільки максималістський, настільки ж і безглуздий. На нашу думку, більшої уваги заслуговує версія про намагання ОУН спровокувати конфлікт між Польщею та СРСР. Якими б мотивами не керувалася ОУН в т і часи, важко зрозуміти, чому будинок у Львові, де мешкав вбивця О.Майлова, прикрашено меморіальною дошкою адже вбивство іноземного представника завжди вважалось мерзенною, ганебною справою. Навряд чи такий вчинок місцевих можновладців іде в унісон із формуванням цивілізованого іміджу сучасної України на міжнародній арені...
- **1934 р.** кульмінація «активних дій» ОУН: вбито 3 поліцейських, 3 громадських старост, декількох агентів поліції, здійснено два вибухи. 3 травня у Стрийському парку Львова вбитий випускник гімназії Я.Бачинський за підозрою у співробітництві з поліцією ³⁰.

Однак найбільш резонансним терактом стає вбивство голови МВС Польщі Б.Перацького, ім'я якого асоціювалося із жорсткими заходами влади в рамках політики «пацифікації». 15 червня того року на сходах варшавського «Товариського клубу» бойовик Г.Мацейко пострілом в голову завдав Б.Перацькому поранення, від якого той помер на операційному столі за півтори години ³¹. Виконавцю вдалося зникнути.

Атентант на Перацького призвів до масових арештів членів ОУН, за грати потрапив майже весь Крайовий Провід у Галичині. Відбувся відомий судовий Варшавський процес ОУН 1935 р. Його організаторам, зокрема, органами МВС і ІІ-го (розвідувального) відділу Генштабу Польщі було передано 418 оригіналів і 2055 копій документів УВО і ОУН, вилучених під час обшуків місць проживання у Чехословаччині членів ОУН О.Сеника, Я.Барановського, В.Мартинця та інших в 1933-1934 рр. ³².

Матеріали розслідування підготовки теракту виявили зростання рівня кваліфікованості спеціальних заходів УВО-ОУН (з 1923 р. розвідвідділ УВО очолив Ю.Головінський, що в 1930 р. загинув від рук поліції, новим референтом «розвідки і зв'язку» НК УВО стає Р.Ярий ³³).

Зокрема, майбутній перший керівник СБ ОУН(Б) М.Лебедь організував протягом 1933-1934 рр. зовнішнє спостереження за Б.Перацьким (застосовуючи і т.зв. «жіночу розвідку») з метою фіксації його маршрутів пересування та звичок, він же обирав місце замаху, особисто інструктував Г.Мацейка та передав йому знаряддя злочину — пістолет «Гіспано» калібру 7,65 мм ³⁴.

Лідери Крайового Провду (в т.ч. — С.Бандера й М.Лебедь) отримали на процесі смертні вироки, замінені на довічне ув'язнення. У в'язницях і концтаборах опинилися і сотні рядових членів ОУН, що практично звело нанівець терористичну діяльність.

Ескалація терору УВО-ОУН на початку 30-х рр. стимулювала подальший розвиток спецструктур руху націоналістів. Крім необхідного збору інформації про противника, виникала потреба у захисті підпілля від втручання ворожих спецслужб. Зрозуміло, яку увагу правоохоронні органи Польщі приділяли контролю за рухом націоналістів, його розкладу та запобіганню екстремістським проявам ОУН. Цікава деталь у квартальниках МВС Польщі, присвячених становищу нацменшин в державі з й надзвичайно насичених цікавою об'єктивістською інформацією, до 1930 р. на першому місці незмінно йшов огляд німецької діаспори, а з того моменту — першочергова увага надавалася українському населенню та його політичним силам.

Спецслужби Польщі досягай неабияких успіхів у створенні агентурних позицій в середовищі УВО-ОУН (користуємося такою умовною абревіатурою через те, що в згадані роки, перефразуючи І.Бабеля, важко було зрозуміти, де кінчається УВО, а де починається ОУН). «Польська поліція, — згадував член ОУН І.Макух, — заповнила організацію УВО провокаторами і

конфідентами» ³⁶.

Одним з найбільш відомих інформаторів польської контррозвідки в ОУН став Роман Барановський (колишній бойовик організації), брат секретаря ПУНу Я Барановського. Три роки він вів подвійну гру з дефензивою, за що сплатив справді страшну людську ціну — його зреклися батьки. Врешті поляки викрили його, і Роман Барановський помер у в'язниці ³⁷.

На Празькій (1932 р.) Конференції ОУН структура організації отримала перший спеціальний підрозділ — «контрольно-розвідочну референтуру» її очолив студент-медик Я.Макарушка, а його заступником став студент О.Пашкевич. До її функції було віднесено збір відповідної інформації про ворожий державний лад, таємну співпрацю з ним громадян-українців та догляд за членами самої ОУН ³⁸.

Крім запровадження розвідувально-контррозвідувального осередку, Конференція визначила новий статус УВО як референтури з військових справ КЕ ОУН на ЗУЗ. Відтепер УВО складалася з бойового і кадрового відділів, а на випадок потреби — створювала власну розвідувальну структуру 39

Отже, нагальні потреби оперативного забезпечення збройної боротьби у підпіллі призвели до остаточного організаційного відокремлення підрозділу безпеки із згаданими функціями. На той час функції підрозділу не поширювалися за межі стандартних для спецслужби.

Аналіз передумов виникнення СБ ОУН був би неповним без визначення основних уявлень націоналістів про характер майбутньої УССД та постулатів ідеологи «інтегрального націоналізму», під впливом яких (як і в горні підпільної боротьби) виховувалися майбутні співробітники Служби.

Добре відомо, що засновником теорії «інтегрального» («чинного») націоналізму був Д.Донцов, «який хоч завжди стояв осторонь ОУН, вважався, проте, ідеологом націоналізму» ⁴⁰. Думками Донцова (принаймні до 1943 р.) просякнуто головні програмні документи ОУН. Його теорія увібрала найбільш поширені в тодішній післявоєнній Європі погляди суб'єктивізму, волюнтаризму, ірраціоналізму, фашизму, теорії еліти, тощо. Основні її риси детально розглянуто у спеціальних працях, тому звернемо увагу лише на ті, які, на нашу думку, звернуто до людей, що борються в екстремальних умовах за певну мету, досяжність якої їх не повинна хвилювати.

«Донцов, – пише сучасний філософ І.Лосев, – співає правдивий гімн фанатизмові як обов'язковому чинникові національних змагань під проводом ... міфоідеології, яка вимагає релігійного до себе ставлення, що не терпить найменшого сумніву... Нетерпимість є необхідним чинником переможної боротьби... Учений обгрунтовує необхідність так званого «революційного аморалізму...». Велика ідея має право розчавити окрему людину з її нікчемними потребами... Ця мораль «кращих людей» нації, лицарської касти перебуває по той бік добра і зла... Радикалізм Донцова виявляється в його схильності до висування максималістських, надзвичайних завдань..., у

принциповій конфронтації з реальністю, що не влаштовує... Донцов виступає як послідовний супротивник усякого лібералізму, що стверджує примат прав одиниці над правами людських спільнот... Людина є засіб, нація — мета» 41 .

Квінтесенцією поглядів Д.Донцова став відомий «Декалог» — «Десять заповідей українського націоналіста». В його пункті 7-му йшлося: «Не завагатимешся виконати найбільший злочин, якщо цього вимагатиме добро Справи», а п. 8-й закликав — «Ненавистю і підступом прийматимеш ворогів Твоєї нації» ⁴².

Важко не погодитися, що ідеологія Донцова гармонувала із психологічним станом молодої людини-підпільника, яка, дуже часто, і не встигла отримати належної освіти. Волюнтаризм і максималізм ідеї мали компенсувати неповноцінний статус молодого українця в санаційній Польщі та напругу підпільної боротьби з вельми примарними шансами на стратегічний успіх.

Виховання підпільника супроводжувалося і ретельною перевіркою його ділових якостей, та, особливо, відданості організації (що само по собі свідчило про зростання усвідомлення норм внутрішньої безпеки). Як згадував учасник підпілля ОУН з 1937 р. С.Мудрик-Мечник, кандидат до вступу в ОУН «проходив підготовку і перевірку: чи є правдомовний, чи не має поганих звичок і лихих намірів, які негативні риси йому притаманні. За мною, крім явної перевірки, непомітно спостерігав ще хтось, мені невідомий...» ⁴³. Неофіту влаштовувалися нестандартні ситуації, покликані перевірити його лояльність й витримку. Про одну з таких той же С.Мудрик-Мечник дізнався лише за декілька років: «...я довідався, що тієї ночі в лісі я мав справу не з польською поліцією, а з переодягнутими членами ОУН, які мали мене перевірити» ⁴⁴.

Заслуговують на увагу уявлення руху ОУН про майбутній державний лад незалежної України. Безсумнівно, що на них вирішальним чином вплинули ідеологія і сам устрій ОУН на зразок закритого Ордену з жорсткою внутрішньою ієрархією: «...Суть націоналістичного Ордену... ідея нації, — писав один з провідних ідеологів ОУН(Б) Я.Стецько. — Послух, карність і т.п. — неодмінні додатки... Цілком віддатися ідеї може тільки меншість, тому ідеєю Ордену є активна меншість» ⁴⁵. В постанові ІІ Великого Збору (з'їзду) ОУН(Б) від квітня 1941 р. йшлося, що «ОУН бореться за побудову Української держави на засадах одної політичної організації провідного активу» ⁴⁶.

Влада в майбутній державі мала бути «сильною владою найкращих з усіх верств народу, ...за безоглядне винищення сил руїни і розбрату» ⁴⁷. Наріжними принципами розбудови державного ладу передбачалися вождізм, диктатура, монопартійність управління, відсутність опозиції (риси, до речі, притаманні не тільки сталінському СРСР, але й багатьом європейським державам міжвоєнного періоду, від Атлантики до Чорного моря і від

Заполяр'я до Балкан). Своєрідними були погляди на правопорядок. Як йшлося в одній з інструкцій ОУН(Б) від 1941 р., «формою державної влади повинна бути політико-мілітаристська диктатура ОУН. Наша влада повинна бути страшною... Ні один вирок не оскаржується, а виконується зразу. Кодексом є власна націоналістична совість» 48 .

В рамках державотворчих міркувань ідеологів ОУН довоєнного періоду приділялася увага і органам захисту державної безпеки. В проекті Конституції УССД («Проекті основних законів Конституції Української Держави») відомого діяча і теоретика ОУН М.Сціборького пропонувалося утворення для захисту державної безпеки і внутрішнього ладу органу під назвою «Націоналістична Охорона Держави». Для боротьби з кримінальною злочинністю передбачалася «Державна поліція» ⁴⁹:

Як бачимо, чітко визначалася окремішність органів безпеки від решти правоохоронних органів. Разом з тим епітет «Націоналістична» вказував на жорстку підпорядкованість функцій органів безпеки монопартійній верхівці – правлячій організації націоналістів.

В період між 1920 і 1939 рр. в середовищі руху українських націоналістів та його підпільної ланки визріла низка передумов для створення повномасштабної Служби безпеки. Серед них можна відокремити:

- організаційні, у вигляді існування з 1932 р. окремого осередку з розвідувальними і контррозвідувальними функціями;
- політичні, що полягали в чітко визначеному курсі на відновлення самостійної української держави, включаючи і силові засоби боротьби;
- теоретичні, які включали нагромаджений досвід організації спеціальних заходів та певні уявлення про функції органів безпеки майбутньої УССД;
- кадрові, наявність цілої генерації молодих людей, вихованих на екстремальних засадах підпільної боротьби та ідеях «чинного націоналізму», з навичками боротьби на «таємному фронті» з ворожими спецслужбами.

ІІ. ФУНДАЦІЯ І ПЕРШІ ЗАХОДИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН

У лютому 1939 р. мережу ОУН на ЗУЗ очолив М.Тураш (Грабовський), який поставив за мету активізацію діяльності організації як легальним шляхом, так і в підпіллі. Він заснував нову Крайову Екзекутиву ОУН в регіоні (КЕ ОУН на ЗУЗ), де вперше було запроваджено референтуру Служби безпеки як окремий підрозділ ⁵⁰.

Подальший розвиток структур безпеки ОУН опинився у тісному зв'язку із подіями Другої Світової війни та процесами всередині самої ОУН. Окупація Німеччиною Польщі прискорила процес співробітництва СБ ОУН зі спецслужбами ІІІ Рейху (ми не ставимо за мету розгляд відносин руху українських націоналістів з офіційними структурами Німеччини, оскільки ця проблема достатньо висвітлена в науковій літературі — Aвm.).

Одним з аспектів військового співробітництва між ОУН і нацистами стало створення у Кракові спецшколи для підготовки кадрів тільки-но створеної СБ, котрі планувалося використовувати для розгортання підривної роботи під час підготовки й ведення війни проти СРСР. Основними навчальними дисциплінами були ідеологічна підготовка (викладав Мирон-Орлик), організаційна робота (Я.Старух), розвідка та контррозвідка (М.Арсенич), конспірація (Д Маївський-Косар) ⁵¹.

З іншого боку входження західноукраїнських земель у 1939-1940 рр. до складу УРСР і СРСР, поширення на регіон репресивної політики сталінізму поставило питання про активізацію роботи підпілля й спецструктур ОУН на радянській території. «Прихід більшовицької окупації на західно-українські землі, — згадував С.Мудрик-Мечник, — створив нову дійсність, а з нею розуміння конечної потреби розбудови й удосконалювання Служби Безпеки» ⁵², тим більше, що в цей час уже на всіх щаблях проводів ОУН були здібні члени для Служби Безпеки розвідки і контррозвідки» ⁵³.

Що стосується внутріпартійного становища ОУН, то тут прискорення набрали процеси зростання суперечностей між її радикальним «молодим» крилом (кістяк якого був зцементований спільною підпільно-терористичною діяльністю 30-х рр.) та більш поміркованою частиною організації, й ветеранами, що перебували на еміграції та співробітничали із Німеччиною. Перші тертя між ПУН ОУН та КЕ ОУН на ЗУЗ виникли ще наприкінці 1939 р. КЕ ОУН виступало за надання збройної допомоги Карпатській Україні у боротьбі проти угорської експансії. Однак голова ПУНу А.Мельник, зважаючи на союзницькі відносини Угорщини з Німеччиною, утримався від цього й окремі члени КЕ ОУН брали участь в лавах «Карпатської Січи» без його санкції ⁵⁴.

Повернення з польських в'язниць радикалів ОУН (в т.ч. – С.Бандери) поглибило розходження «Молоді» вимагали мілітаризації ОУН, усунення із ПУНу таких авторитетів руху, як М.Сціборський, О.Сеник, Я.Барановський як таких, що втратили довіру КЕ ОУН ⁵⁵. Відмова А.Мельника задовольнити ці вимоги стала приводом для остаточного організаційного розколу в ОУН, хоча ще ІІ-й Великий Збір ОУН у серпні 1939 р. (Римський) пройшов спокійно та обрав А.Мельника головою ПУНу.

Між тим згадуваний вже Р.Ярий (колишній офіцер австро-угорської армії та УГА, відомий своїми зв'язками з німецькими спеслужбами) в готелі «Люкс» в словацькому містечку Піщани зібрав понад сто майбутніх «бандерівців» й виробляв з ними план розколу ОУН ⁵⁶. 9-10 лютого 1940 р. у Кракові відбулася за його допомогою конференція радикалів ОУН, на якій було проголошено створення «революційної фракції» ОУН, відомої нині як ОУН С.Бандери (ОУН(Б)) або Революційна ОУН.

Фракцію очолили С.Бандера й С.Ленкавський. Водночає на таємному засіданні створюється Служба безпеки ОУН(Б), на яку, зокрема, було покладено виконання смертних вироків бандерівців лідерам мельниківської

частини ОУН (ОУН(М)) 57 . Головою СБ ОУН(Б) (далі буде йтися саме про цю структуру — Aвm.) став М.Лебедь, а його заступником М.Арсенич (1910—1947 рр.). Крім того, М.Лебедь займався комплектуванням перемінного складу вищезгаданої спецшколи в Кракові (Закопане, пансіонат «Стамарі»), законспірованої під курси для спортсменів, курсанти якої одночасно давали підписку про співробітництво з гестапо 58 .

Зауважимо, ЩО попередня жорстка школа підпілля, міжфракційної боротьби в ОУН, та й сам той несентиментальний час зробили керівників СБ фігурами дуже одіозними й з сумною репутацією навіть в самому середовищі організації. Один з провідних зарубіжних історіографів ОУН та її ветеран З.Книш згадував про М.Лебедя, що «його лиса труп'яча голова самим виглядом своїм наганяє страх» ⁵⁹. Автор наводить випадок із власних вражень. Ще до початку Великої вітчизняної війни колеги М.Лебедя затримали молоду людину, яку звинувачували у співробітництві з польською поліцією. В справу втрутився З.Книш, якого 3годинний допит підозрюваного переконав в його невинності, і, запропонував звільнити підслідного. «Неможливо, - відповів йому М.Лебедь. - Раз ми його арештували, мусимо довести діло до кінця.» «Не така-то легка справа була в тих роках вирватися з рук Лебедя» 60. Про М. Арсенича («Михайла», «Григора») один з його друзів відгукнувся так: «Григор» вважається найлютішим діячем оунівського проводу. Він не рахується ні з якими пом'якшуючими обставинами і не знає інших заходів впливу або покарання, крім фізичного знищення» ⁶¹.

5 квітня 1940 р. С.Бандера зустрівся в Італії з головою ПУНу і зажадав передачі влади в ОУН особисто йому на підставі рішення Краківської конференції. А.Мельник відмовився та 6-7 квітня письмово повідомив С.Бандеру та Я.Стецька (Карбовича) — «ставлю Вас перед Головний Революційний Трибунал ОУН» 62. Розкол ОУН на дві фракції став фактом, формально зафіксованим Великим Збором (ВЗУН) ОУН(Б) у квітні 1941 р. в Кракові. На ньому ж були скасовані рішення Римського ВЗУН 1939 р. та взято курс на поглиблення співробітництва з державами-агресорами (Німеччиною, Італією, Японією) та «координацію дій з німецькою армією в тилах Червоної армії» 63. До Служби безпеки ОУН(Б) влилися провідні співробітники спецструктур руху — згадувані М.Лебедь, М.Арсенич, В.Турковський («Павло»), І.Равлик, Є.Врецьона, П.Федорів («Дальнич»), Я.Пришляк, Г.Пришляк 64. Зазначимо, що в програмних і статутних документах ОУН обох фракцій про існування СБ відкрито не йшлося 65. КЕ ОУН на ЗУЗ перейшов під контроль С Бандери 66.

Новостворена СБ ОУН(Б) одразу ж почала використовуватися як знарядля міжфракційної боротьби. «...Розбрат в ОУН, — зазначав 1 Лисяк-Рудницький, — та жалюгідні інциденти взаємопобоювання завдавали націоналізмові непоправного морального удару» ⁶⁷. СБ «диверсантів» (як охрестили мельниківці ОУН(Б)) приступила до виконання завдань, що

містилися у «Записці в справі подолання внутрішньоорганізаційної кризи в ОУН»: «перевести строгу ізоляцію небезпечного в організації елемента» та здійснити «безоглядну чистку від шкідливих і непевних елементів у цілій Організації» ⁶⁸.

Насамперед було докладено зусиль до дискредитації лідерів ОУН(М). Так, по відношенню до секретаря ПУНу, учасника руху з 1922 р. Я.Барановського поширювалися чутки про його співробітництво з польською поліцією («органи безпеки ОУН розпоряджають документарними доказами, що Яр Барановський був провокатором на службі польської поліції») ⁶⁹. Тоді Я.Барановський добровільно пішов під Революційний Трибунал і той виправдав його (прокурором Трибуналу був бойовик ОУН І.Мицик, засуджений свого часу в Польщі на 15 років за вбивство поліцейського агента). Однак це не врятувало Барановського від ліквідації його в майбутньому СБ ОУН (така ж доля чекала і на І.Мицика) ⁷⁰.

По відношенню до М.Сціборського поширювалися звинувачення у співробітництві з радянськими органами держбезпеки, до О.Сеника - у причетності до вбивства Є.Коновальця в Ротердамі у 1938 р. 71. Не можна до дискредитації лідерів ОУН(М) виключати припущення, що інспірування міжфракційної боротьби докладали зусиль і радянські органи держбезпеки. Вони завжди розглядали рух націоналістів як серйозного противника, а «співробітництво з УВО-ОУН» було одним з найбільш поширених звинувачень в УРСР в ході масових політичних репресій кінця 20-х – 30-х рр. Зрозуміло, що середовище ОУН було важливим об'єктом для інфільтрації агентури радянської ДБ та полем діяльності співробітників зовнішньої розвідки ОДПУ-НКВС СРСР. Досить сказати, що один з фундаторів ОУН, автор доповіді про її організаційний устрій на Віденському Конгресі ОУН 1929 р. П.Кожевніков, у 1945 р. виявився співробітником радянської розвідки 72.

У вересні 1940 р. КЕ ОУН(М) на ЗУЗ поширила інформацію про те, що організаційний референт ОУН(Б) на ЗУЗ Горбовин («Буй») в березні 1940 р. за дорученням СБ ОУН(Б) перейшов Сян і добровільно пішов на співробітництво з НКВС. У Львові він зустрівся з «Яценко-Норбертом-Валюхом» (генерал-лейтенантом НКВС П.Судоплатовим) та передав йому відомості про підпілля ОУН за ЗУЗ «Бую» органами держбезпеки, як стверджували прихильники ОУН(М), було поставлено завдання роздмухувати конфлікт всередині руху націоналістів та надано сфабриковані компрометуючі матеріали. Потім П.Судоплатов особисто відвіз Гербового до кордону й домовився з ним про засоби зв'язку. Згодом, пише З.Книш (під псевдонімом «Б.Михайлюк»), Горбовин був викритий «розвідкою ОУН» (імовірно, мається на увазі орган безпеки ОУН-М — Авт.) 73. Слід мати на увазі і те, що наведені взаємні звинувачення народилися у вирі міжфракційної боротьби і потребують найкритичнішого ставлення.

Однак справа не вичерпалася обміном пропагандистськими ударами

Так, захоплені мельниківцями документи ОУН(Б) засвідчили, що М.Лебедь, «займаючи в тому «проводі» пост «шефа безпеки»» (бандерівське ГПУ, в якому Лебідь намагається грати роль «Дзержинського»), розпорядився встановити зовнішнє спостереження за рядом провідних діячів ОУН(М) «при допомозі спеціальних шпигів-агентів ⁷⁴. Одним з об'єктів таємного догляду СБ став полковник Р.Сушко — колишній член УВО, шеф позастатутного військового штабу ОУН, заступник військового референта ОУН, призначений А.Мельником «провідником українських земель під німецькою зверхністю». Р.Сушко, ветеран збройних змагань 1918-1920 рр., був вбитий СБ ОУН(Б) у січні 1944 р. в рамках «полювання» на «старих полковників» ⁷⁵.

В цілому за передвоєнний період жертвами усобиць в ОУН стало до 400 мельниківців і близько 200 членів ОУН(Б) ⁷⁶. «Ця понура епоха української мартирологи, — із сумом констатував З.Книш, — не знайшла ще свого пера» ⁷⁷.

Звернемося до проблеми розбудови організаційної мережі Служби безпеки напередодні Великої вітчизняної війни.

Основними документами, створеними ще до червня 1941 р., які регулювали питання організаційної побудови та функціональної спрямованості СБ, були «Організація служби безпеки» та «Українська служба безпеки» ⁷⁸. Було розроблено і підручник для співробітників СБ, згідно з яким до основних функцій цього органу відносилися контррозвідувальні завдання проти зовнішніх противників (напрямки роботи – «протимосковськобільшовицький (НКВД), протипольський (польське підпілля), інших чужонаціональних чинників а) поляки, б) румуни, в) мадяри, г) інші»), підтримка внутрішньої безпеки ОУН Службі В («внутрішньоорганізаційний» напрямок) догляд за політичною лояльністю в Українській державі («внутрішньополітичний») та боротьба з небезпечними кримінальними злочинами 19.

Варто зауважити, що при визначенні функцій та службового інструментарію СБ ретельно вивчала досвід спеціальних служб Польщі, нацистської Німеччини, радянських органів держбезпеки. Так, зазначає С.Мудрик-Мечник, захоплені ОУН матеріали обласного управління НКВС в Луцьку служили для «вишколу» членів Служби Безпеки ОУНр» ⁸⁰.

Структура СБ була дуже розгалуженою. Вона охоплювала всю оргмережу ОУН, ставлячи під контроль майже всі сторони життя організації, приділяючи першочергову увагу контррозвідувальній протидії та контролю за дотриманням конспірації ⁸¹. Центральною фігурою Служби був інститут референтів, що працювали на різних рівнях організації або певних територій. На референта СБ покладалися турбота про «належну охорону організаційної роботи та її членів, збирання інформації про ворожі сили, що діють на шкоду ОУН, переводить їх ліквідацію, веде внутрішню розвідну працю» ⁸².

Обласному референту, крім того, мала підлягати боївка СБ як

«ліквідуючий чинник». Кримінальними справами СБ повинна була займатися лише тоді, коли правопорушник був членом ОУН ⁸³. Суто кримільно-поліційні органи ОУН мали підпорядкуватися військовому референтові, який підтримував контакти з СБ в частині справ її компетенції.

Однак поступово коло інтересів СБ розширювалося. Ще до 1941 р. перед Службою були поставлені більш всеохоплюючі завдання:

- боротися за здоровий моральний стан в ОУН;
- протидіяти розвідувально-підривній діяльності ворожих спецслужб та їх агентури;
- виконувати певні функції судової влади «в боротьбі з шкідниками, і ворожими елементами для Українського народу і Організації»;
 - дбати про особисту безпеку членів ОУН та охорону її майна;
- створювати власні позиції «в чужих і ворожих нам середовищах в цілях розвідки, диверсії та провокації» ⁸⁴.

Як бачимо, визначені завдання, крім традиційних для будь-якої спеціальної служби, все більше висували СБ на роль тотального контролера життєдіяльності ОУН. Для їх виконання дозволялося припускатися і крайніх засобів. Так, у згаданому підручнику СБ рекомендувалося при здійсненні слідчих заходів застосовувати «фізичний примус, погрози, побої, голод, випитування аж до втоми... Вартість цих способів доведена і нічого не повинно відтягувати випитувача застосувати їх, коли свідок чи підозрілий мовчить або бреше» ⁸⁵.

Наближення нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз ставило перед ОУН та її функціональними структурами завдання використання конфлікту наддержав для спроби відновлення політичної незалежності України. Сам факт майбутнього зіткнення не був секретом для провідників обох ОУН. Так, про точну дату початку війни керівника Крайового Проводу ОУН(Б) на ЗУЗ І.Климіва-Легенду зв'язковий Головного Проводу Т.Онишкевич повідомив ще у перших числах червня 1941 р. ⁸⁶.

Ділові контакти ОУН із зацікавленими інституціями Німеччини не припинялися. За свідченням М.Лебедя, «під час конфлікту в ОУН, як і після нього, німецькі розвідувальні політичні кола підтримували контакти з обома ОУН. Обидві ОУН не розривали зв'язків з німецькими військовими колами просто тому, щоб мати можливість активно брати участь у боротьбі в Україні під час німецько-радянської війни, яка тоді назрівала і була для всіх очевидною» ⁸⁷.

Повставала нагальна потреба створення відповідних структур, які б стали зародком державного ладу УССР на зайнятих німцями територіях України, а також визначення ролі і місця СБ в майбутніх державотворчих процесах. Вже ІІ ВЗУН(Б) у квітні 1941 р. розробив для Крайового Проводу на ЗУЗ (КП на ЗУЗ) інструкції про підготовку до війни. Забезпеченням їх таємності займалася СБ ⁸⁸. Інструкція націлювала членів ОУН «німецькі війська приймати як війська союзників», використовувати їх успіхи для

творення власного державного ладу. Його ж провідною силою мала бути сама OYH — «орден борців і фанатиків» ⁸⁹.

Щодо органів безпеки, то планувалося творення відділів «безпеки й інформації» при всіх територіальних осередках ОУН, збереження і використання «технічного арсеналу НКВС» 90 .

На території Польщі почалося формування трьох «похідних груп» ОУН(Б) чисельністю, за різними оцінками, від 1200 до 3-5 тис. кожна. Було визначено маршрут кожної з них: через Житомир до Харкова, через Вінницю на Київ та через Дніпропетровськ до Одеси. Групи мали просуватися вслід за німецькими військами, пропагувати ідею самостійності України та створювати цивільну українську адміністрацію і поліцію ⁹¹.

Відповідно СБ зобов'язувалася створювати похідні референтури згідно «із своїми загальноорганізаційними завданнями» ⁹². Після утворення місцевої української адміністрації керівники цих груп мали перейти на посади референтів СБ і підлягати «Провідникові свого терену», інформуючи його у справах компетенції. В суто оперативних питаннях референтури підлягали і звітували виключно власному вищому керівництву ⁹³.

Вважалося, що головною метою діяльності СБ стане «організація ладу і порядку. Всі акти правово-державного порядку можуть набрати реальної сили, бо ϵ орган, що зможе примусити непокірливих визнати їх...» ⁹⁴. Політичні завдання СБ на початковому етапі державотворення полягали в допомозі скликанню загальних зборів населення для оголошення зміни влади та припиненні діяльності всіх інших, крім ОУН, політичних об'єднань: «чинити опір всякій політичній ініціативі по створенню різних народних комітетів, різних емігрантських угруповань» ⁹⁵ (імовірно, малися на увазі спроби створення альтернативних форм влади з боку ОУН(М) або Державного Центру УНР в екзилі – *Авт.*).

У військовій сфері СБ повинна була організувати з місцевих жителів загони народної міліції, взяти під контроль за їх допомогою державні і громадські установи, промислові підприємства, засоби масової інформації. Вони ж повинні були нейтралізувати представників старої влади, співробітників радянських правоохоронних органів, встановити режим військового часу ⁹⁶.

З членів народної міліції планувалося створити «окремий відділ», завданням якого було б подолання супротиву опозиційних елементів чи ворожих сил, підбір кадрів для місцевої адміністрації ⁹⁷. В структурі міліції передбачалися «розвідувально-слідчі» підрозділи з каральними функціями. На всіх нелояльних чи підозрілих осіб заводився б таємний облік та негласний догляд за допомогою «внутрішньої розвідки». Для профілактики виступів проти нового ладу СБ повинна була взяти під контроль «всі ділянки життя» ⁹⁸.

В органах народної міліції на рівні район-місто запроваджувалися посади «комісара розвідочно-слідчих та спеціальних завдань». В обласних центрах передбачалися відділи оперативний (ведення секретних справ і командування оперативними загонами) і охорони найбільш важливих установ і керівництва ⁹⁹.

Як бачимо, в планах відновлення української незалежної державності органам СБ відводилася особлива роль. Вони не тільки брали на себе оперативне забезпечення просування похідних груп ОУН, але і отримували завдання на формування стаціонарної мережі органів безпеки. Маючи власну систему підпорядкування, вони перетворювалися на «державу в державі» і брали під контроль діяльність цивільної адміністрації. Догляд СБ за суспільством не обмежувався лише нелояльними громадянами, а й поширювався на широкі верстви населення. На органи СБ покладалася і місія фундації загальних органів правопорядку, в яких, в свою чергу, утворювалися підрозділи спеціального призначення.

У передвоєнний період підпілля ОУН та органи СБ розгорнули активну діяльність на землях Західної України, які в 1939-1940 рр. увійшли до складу УРСР і СРСР. Поширенню роботи та підтримці місцевим населенням руху українських націоналістів сприяв не тільки авторитет ОУН як борців з польським шовіністичним режимом, а й брутальні прояви політики сталінізму в регіоні.

Безсумнівно, було б неправомірним зводити наслідки політики радянської влади в регіоні лише до негативних проявів, не кажучи вже про історичне значення об'єднання етнічних українських земель в рамках єдиної державності (хоч із вельми формальною самостійністю). Чимало було зроблено для реалізації національно-культурних і освітніх попитів українського населення краю. У 1939-1940 рр. кількість шкіл з українською мовою викладання збільшилася з 139 до 6000, почалося викладання українською у Львівському університеті, відкривалися педагогічні технікуми та інститути 100.

Проводилася кампанія по ліквідації неписьменності. Відкривалися нові медичні заклади, східні області України направляли сюди кваліфіковані кадри інтелігенції.

Проте перетворення в суспільно-економічній сфері здійснювалися вже відпрацьованими в СРСР жорсткими, екстремальними засобами. «Стахановськими» темпами здійснювалася націоналізація промисловості, банків, торговельних закладів, конфісковувалися поміщицькі і церковні землі. З перших же тижнів почалося «розкуркулювання» заможних селян. Ліквідовувалися господарства польських осадників, а самі вони (понад 137 тис осіб) вивозилися до Сибіру, Казахстану, Комі АРСР ¹⁰¹.

Було ліквідовано всі ознаки багатопартійності, товариство «Просвіта», різноманітні національно-культурні, кооперативні, страхові, спортивні товариства.

Сама діяльність нових керівних кадрів (переважно – вихідців зі східних регіонів України та Росії, навіть у 1950 р. лише 10% членів

львівської організації ВКП(б) були місцевого походження 102) відзначалася поганим знанням місцевої специфіки, зневажливим ставленням до образу життя галичан та некомпетентністю (у 1939 р. понад 71% секретарів районних і міських комітетів ВКП(б) не мали навіть середньої освіти 103).

Створювався і регіональний апарат органів внутрішніх справ і держбезпеки. Всього в Західній Україні (з Буковиною) запроваджувалося 5 обласних управлінь НКВС, а з лютого 1941 р. — окремі обласні управління НКДБ. Для «надання допомоги органам народної влади у перехідний період» на ЗУЗ було направлено 726 осіб оперативного складу НКВС, а згодом — додатково ще 600 кадрових офіцерів служб НКВС і випускників оперативно-чекістських шкіл 104.

Поступово в реї юні розкручувався маховик позазаконних репресій. Вони були скеровані насамперед проти «соціальне ворожого елементу» — представників заможних верств населення, учасників політичних партій, урядовців і чинів силових структур, священиків тощо. Навесні 1940 р. репресії набули масового характеру. Головною їх формою стали депортації українського і польського населення. Тільки за станом на 13 лютого 1940 р. було депортовано 89062 громадян або 10% населення краю 105. За узагальнюючими оцінками населення Галичини за період з жовтня 1939 до січня 1941 р. скоротилося на 400 тис. осіб 106.

За сфабрикованими звинуваченнями проводилися масові арешти. Так, влітку 1940 р. було заарештовано 35 тис. осіб за звинуваченням у підготовці повстання під проводом ОУН ¹⁰⁷. Слід зауважити, що самі безпосередні виконавці антилюдських намірів сталінізму — співробітники органів НКВС-НКДБ незадовго до цього самі пройшли через декілька хвиль репресій і «чисток» (колишній голова КДБ СРСР В.Крючков у книзі «Личное дело» наводить цифру репресованих оперпрацівників у 21,8 тис.), були залякані, здеморалізовані, відзначалися низьким освітнім та загальнокультурним рівнем (в НКВС УРСР перед війною лише 8% співробітників мали вищу і середню освіту, 29% — неповну середню, решта — нижчу) ¹⁰⁸.

Напевно, найбільш жорстоким та огидним злочином сталінізму на Західній Україні стала сумнозвісна «чистка» або «розвантаження» в'язниць у перші дні Вітчизняної війни. За повідомленням начальника тюремного управління НКВС УРСР Філіпова, у в'язницях Львівської обл. було розстріляно 2464 в'язня, в Дрогобицькій обл. — 1101, Станіславській — 1000, в Луцьку — 2000, Перемишлі — 267, Дубні — 260 осіб тощо 109.

Населення регіону, що очікувало позбавлення від шовіністичного польського режиму, зазнало справжнього шоку від поведінки нової влади. Це створювало сприятливі умови для розгортання ОУН антирадянського руху опору в підпіллі. Організація мала сильні позиції в регіоні. За даними звіту Крайового Провідника ОУН(Б) на ЗУЗ І.Климіва-Легенди, сіткою ОУН було охоплено до половини населених пунктів, а загальна чисельність членів ОУН в регіоні на літо 1941 р. досягала 20 тис. ¹¹⁰.

Після II ВЗУН (Бандери) 1941 р. власні завдання отримала референтура СБ Крайового Проводу — виявлення і знешкодження агентури НКВС (за станом на 1 січня 1941 р. агентурно-освідомчий апарат УДБ НКВС УРСР на ЗУЗ нараховував близько 22 тис. чоловік) ¹¹¹, вивчення форм і методів роботи держбезпеки, їх узагальнення з метою запобігання провалам ¹¹². Ставилося і широке коло розвідувальних завдань — збір інформації про радянські військові частини, органи НКВС, включаючи й біографічні дані командного та рядового складу ¹¹³.

Склалася організаційна структура органів СБ: інформатор СБ в первинній ланці ОУН («кущі»), районні, надрайонні, окружні референтури ОУН. Як правило, на зв'язку у районного референта СБ було 5-20 постійних інформаторів, які доповідали, зокрема, про контакти місцевого населення з органами держбезпеки. Органи СБ не мали право підтримувати організаційний зв'язок з іншими функціональними підрозділами ОУН 114.

В міру наближення війни між Німеччиною та СРСР СБ ОУН докладала зусиль до підготовки в оперативному відношенні театру військових дій. У 1939-1940 рр. під керівництвом фашистської служби безпеки СД та військової розвідки абверу було проведено спеціальну підготовку для розвідувально-диверсійної діяльності значної групи членів ОУН. Крім того, у 1941 р. при сприянні абверу і під контролем ОУН(Б) формуються з членів ОУН батальйони «Роланд» і «Нахтігаль» (в рядах «Роланда», крім членів ОУН(Б) служили і мельниківці, петлюрівці та гетьманці), приписані до навчального полку особливого призначення «Бранденбург-800» 115.

Розвідувальне-диверсійні кадри з членів ОУН почали готуватися ще з метою застосування проти Польщі в разі війни з нею Німеччини та для інспірування повстання у тилу польських військ. Оперативне супроводження переходу згаданих кадрів ОУН через радянсько-німецький контроль покладалося на СБ, вона ж повинна була встановлювати зв'язок із затриманими членами організації 117. Тільки у 1940 р. радянські прикордонники затримали до 5000 агентів абверу, більшість з яких належала до ОУН

Важливою ділянкою роботи підпілля ОУН та СБ стає підготовка антирадянського повстання. Одна з таких спроб була придушена у грудні 1939 р. в м. Збараж Тернопільської обл. Збройні виступи готувалися в ряді повітів Тернопільської та Дрогобицької областей ¹¹⁹.

Зростала і кількість терористичних актів проти представників місцевої адміністрації. Якщо в жовтні 1940 р. їх було 15, то у квітні 1941 р. — 38^{120} . Радянські органи держбезпеки завдавали ударів у відповідь. Так, за першу половину 1941 р. було ліквідовано 38 груп підпілля ОУН, вбито 82 і поранено 35 членів організації 121 .

Отже, у 1939-1941 рр. було в цілому сформовано окремі органи безпеки руху українських націоналістів, від центральної ланки до осередків на всіх організаційних рівнях руху. Було вироблено основні інструктивні документи СБ, оформлялися основні напрями її роботи в сфері здобування розвідувальної інформації, контррозвідувального забезпечення діяльності ОУН та її підпілля, контролю за членами ОУН, протиборства у міжфракційних стосунках в ОУН.

Особлива роль приділялася СБ в планах розбудови УССД, коли органи СБ повинні були брати активну участь у творенні апарату управління та правоохоронної системи. В цілому ж погляди на функції і методи роботи ОУН базувалися на наріжних постулатах ідеології інтегрального націоналізму і підпорядковувалися основним поточним завданням ОУН.

Примітки

¹ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. — Тернопіль, 1994; С.Мудрик-Мечник (член ОУН з 1937 р.), ветеран збройних змагань українських націоналістів і 10-літній заступник Президента Світового Конгресу Вільних Українців в Європі, є провідним зарубіжним історіографом СБ ОУН. Загалом йому належить до 30 книг з історії та сучасних проблем ОУН, історії радянських органів держбезпеки.

² Козенюк В., Єфіменко В. Служба безпеки ОУН в механізмі УССР // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С. 66-71; Єфіменко В. Інформативна робота Служби безпеки ОУН (С.Бандери). // Друга світова війна і Україна. Матеріали наук. конференції. – К., 1996. – С. 102-109.

³ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен, 1968. – Т. 1. – С. 21.

⁴ Там само. – С. 22.

⁵ Брицький П.П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945). – Чернівці, 1995. – С. 77.

⁶ За даними Міжнародного Червоного Хреста, лише восени 1919 р. кількість українців, заарештованих та поміщених до концтаборів перевищила 100 тис. осіб (Брицький П.П. Вказ. праця. — С. 76). Для порівняння зазначимо, що повне населення ЗУНР не перевищувало 6 млн. осіб. Декілька свідчень на користь того, що в цих таборах не панував санаторний режим: «Життя у таборах най-страшливе, — писала 16 вересня 1919 р. польська газета «Робітник». — Табір у Бресті — це ганьба Польщі. Від двох місяців з того табору, в якім знаходиться коло шести тисяч інтернованих, викинуто від 50 до 100 трупів щоденно..., і тут їх пороз'їдали щури». За доповіддю міжнародної комісії в цьому ж таборі «від 10 серпня до 11 вересня загинуло 1124 особи... Цей табір був справжнім «містом смерті» (Цит. за: Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С.

⁷ Книш 3. Варшавський процес ОУН. – Торонто, 1968. – Ч. 1. – С. 124, 141.

⁸ Див.: Сурма. – 1928. – Жовтень-листопад.

 9 Мірчук П. Вказ. праця. — Т. 1. — С. 22.

 10 Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН... . – С. 3.

¹¹ Книш 3. Власним руслом. – Торонто, 1966. – С. 13, 92.

12 Там само. – С. 28.

¹³ Там само.

 14 Брицький П.П. Вказ. праця. – С. 77-78.

¹⁵ Книш 3. Становлення ОУН. – К., 1994. – С. 84.

¹⁶ Там само. – С. 118.

¹⁷ Там само. – С. 86.

¹⁸ Там само. – С. 85.

- ¹⁹ Субтельний О. Україна. Історія. К., 1993. С. 526-527.
- ²⁰ Там само. С. 528.
- ²¹ Там само. С. 546. ²² Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Мюнхен, 1973. С. 242.
- ²³ Книш 3. Варшавський процес ОУН.... Ч. І. С. 137.
- ²⁴ Субтельний О. Вказ. праця. С. 546.
- ²⁵ Ржезач Т., Цуркан В. Разыскиваются... . М., 1988. С. 120.
- ²⁶ Там само. С. 115.
- ²⁷ Книш 3. Варшавський процес ОУН. Ч. 1. С. 99.
- ²⁸ Там само. С. 141.
- ²⁹ Субтельний О. Вказ. праця. С. 546.
- ³⁰ Книш 3. Варшавський процес ОУН. Ч. 1. С. 98. 142.
- ³¹ Там само. С. 67.
- ³² Там само. С. 122.
- ³³ Там само. С. 128.
- ³⁴ Там само. С. 65.
- з Зберігаються в Центральному Архіві МВС і Адміністрації Республіки Польща. Ф.К. –
- ³⁶ Ржезач Т., Цуркан В. Розшукуються... . К., 1989. С. 79.
- ³⁷ Михайлюк Б. Бунт Бандери. Б.м., 1950. С. 50.
- ³⁸ Мірчук П. Вказ. праця. Т. 1. С. 296.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Ребет Л. Світло і тіні ОУН. Мюнхен, 1964. С. 38. ⁴¹ Історія філософії України. К., 1994. С. 328-329, 332.
- ⁴² Поліщук В. Гірка правда. Донецьк, 1996. С. 77.
- 43 Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С.Бандери. Львів. 1997. – C. 5.
- ⁴⁴ Там само.
- 45 Стецько Я. Українська визвольна концепція. // Твори. Б.м., 1987. Т. І. С. 18, 20.
- ⁴⁶ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій. Б.м., б.р. С. 15.
- ⁴⁷ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Документи і матеріали. Львів. 1991. – C. 581.
- 48 Брицький П.П. Вказ. праця. С. 84.
- 49 Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України).
- Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 7. ⁵⁰ Мірчук П. Нарис історії ОУН... . Т. 1. С. 567.
- 51 Мечник С. Під трьома окупантами. Лондон, 1958. С. 85.
- 52 Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН.... С. 3.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Брицький П.П. Вказ. праця. С. 80.
- ⁵⁵ Там само. С. 80-81.
- ⁵⁶ Михайлюк Б. Вказ. праця. С. 26.
- ⁵⁷ Хто є хто. Політичні портрети. К., 1991. С. 60.
- ⁵⁸ Шелюг М. ОУН: сторінки історії. Житомир, 1997. С. 10. ⁵⁹ Книш З. Перед походом на Схід. Торонто, б.р. С. 165.
- ⁶⁰ Там само. С. 167.
- 61 Шелюг М. Вказ. праця. С. 29.
- ⁶² Біла книга ОУН. Б.м., б.р., С. 6.
- ⁶³ Брицький П.П. Вказ. праця. С. 81.
- 64 Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН... . С. 4.

- 65 Див.: Книш 3. Устрій Організації Українських Націоналістів (Порівняльна студія). Вінніпег, 1952. – С. 13, 18-19.
- 66 Брицький П.П. Вказ. праця. С. 81.
- ⁶⁷ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. С. 244.
- ⁶⁸ Біла книга ОУН... . С. 20.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Михайлюк Б. Вказ. праця. С. 52-53.
- ⁷¹ Біла книга ОУН... . С. 68.
- 72 Мечник С. Від опричнини до КГБ. Мюнхен, 1981. С.274-282; щоправда, інший діяч ОУН – В.Мартинець – висловлює думку про співробітництво П.Кожевнікова з німецькою розвідкою, хоча ця обставина і не була свого часу доведена (Див.: Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. – Б.м., 1949. – С. 329).

 73 Михайлюк Б. Вказ. праця. – С.55-56; Біла книга ОУН.... – С.25; це підтверджує і
- С.Мечник, людина з протилежного табору ОУН. Я.Горбового, пише він, «заломали». Він погодився на співробітництво з НКВД», а його справою про зраду займалася СБ ОУН (Див.: Мечник C. Від опричнини до КГБ... . – C. 235).
- Біла книга ОУН... . С. 19.
- ⁷⁵ Там само. С. 19.
- ⁷⁶ Ржезач Т., Цуркан В. Вказ. праця. С. 177.
- ⁷⁷ Михайлюк Б. Вказ. праця. С. 91.
- 78 Козенюк В., Єфіменко В. Служба безпеки ОУН в механізмі УСССД // Незалежність України: історичні витоки і перспективи. Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С. 67. ⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 23.
- 80 Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН.... С. 4.
- 81 Козанівський Б. Шляхом Легенди. Лондон, 1975. С. 265.
- ⁸² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 20.
- ⁸³ Козанівський Б. Вказ. праця. С. 265. ⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 448.
- ⁸⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 27.
- ⁸⁶ Там само. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 2.
- 87 Масловський В. Акт 30 червня // Політика і час. 1991. № 12. С. 78.
- ⁸⁸ Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном... . С. 9.
- ⁸⁹ Там само. С. 15-16.
- ⁹⁰ Там само. С. 12, 18.
- 91 Брицький П.П. Вказ. праця. С. 89-90.
- ⁹² ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 15; Спр. 4. Арк. 2.
- 93 Там само. Спр. 55. Арк. 15. 94 Козенюк В., Єфіменко В. Вказ. праця. С. 68.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Там само. С. 68-69.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Там само. С. 70.
- ⁹⁹ Там само. С. 70-71.
- 100 Брицький П.П. Вказ. праця. С. 23.
- ¹⁰¹ Там само. С. 23-24. Кількість осадників дано із членами їх родин.
- ¹⁰² Субтельний О. Вказ. праця. С. 604.
- ¹⁰³ Брицький П.П. Вказ. праця. С. 24.
- 104 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. К., 1994. Кн. 1. С. 119-120.

- 105 Брицький П.П. Вказ. праця. С. 25.
- ¹⁰⁶ Андрухів І. Більшовицькі репресії на теренах Західної України. 1939-1941. // Розбудова держави. – 1995. – № 12. – С. 49.
- ¹⁰⁷ Там само. С. 47.
- 108 Державний архів МВС України. Ф. 4. Спр. 15. Арк. 49.
- 109 Білас І. Вказ. праця. Кн. 1. С. 129. 110 ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.
- 111 Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ). Ф. 16. Оп. 11-а. Спр. 20. – Арк. 17.
- ¹¹² Там само. Фонд друкованих видань. Спр. 372. Т. 54. Арк. 121.
- ¹¹³ Там само. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 58. Арк. 154.
- ¹¹⁴ Там само. Фонд друкованих видань. Спр. 372. Т. 54. Арк. 122.
- 115 Брицький П.П. Вказ. праця. С. 88.
- 116 Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Львів, 1993. С. 72.
- ¹¹⁷ Козанівський Б. Вказ. праця. С. 121, 134.
- ¹¹⁸ Ржезач Т., Цуркан В. Вказ. праця. С. 51-52.
- 119 ДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 23. Арк. 51. 120 Там само. Ф. 3. Оп. 8. Спр. 665. Арк. 122.
- ¹²¹ Там само. Ф. 16. Оп. 35/51. Спр. 8. Арк. 1.

(Далі буде)

Дмитро Вєдєнєєв, Володимир Єгоров (Київ)

МЕЧ І ТРИЗУБ. НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ *

III. Служба безпеки ОУН(Б) у воєнні роки: основні напрями творення та діяльності

Просування військ фашистської Німеччини та її союзників вглиб території СРСР створило передумови для поширення діяльності ОУН в Україні. Найбільш гучною акцією ОУН(Б) у перші дні війни було проголошення у Львові 30 червня 1941 р. Української Соборної Самостійної Держави (УССД) та її уряду — «Українського Державного Правління» — на чолі із першим заступником С.Бандери Ярославом Стецьком. У складі цього правління передбачалося і відомство безпеки, керівником якого призначався перший референт СБОУН(Б) М.Лебедь 1. Проте, плани А.Гітлера на Сході аж ніяк не передбачали існування якоїсь суверенної державності й взагалі ставили цілі народи на межу фізичного винищення та асиміляції. У відповідь у липні-вересні почалися арешти керівників і активістів ОУН(Б). Певний час вести відкрито пропагандистськоорганізаційну діяльність продовжувала лише більш лояльна до окупантів мельниківська ОУН. Таким чином, ОУН (далі буде йтися лише про ОУН(Б) — Авт.), як і досі, була змушена працювати у підпіллі та особливу увагу приділяти його оперативному забезпеченню. Вже на кінець 1941 р. у більшості низових ланок ОУН створюються референтури СБ².

Після арешту німцями С.Бандери фактичним керівником ОУН став М.Лебедь, а функції керівника СБ перебрав на себе його заступник Микола Арсенич. У 1941—1942 рр. основними напрямами оперативно-розшукової діяльності СБ були: виявлення агентури радянських спецслужб, що залишилася на окупованій території; контррозвідувальна протидія репресіям окупаційної влади проти націоналістичного підпілля; робота з нейтралізації осередків ОУН(М); розробка польської націоналістичного підпілля; контроль за середовищем ОУН(Б)³. Що стосується антинімецьких заходів, то референти СБ двічі на місяць зобов'язувалися подавати звіт про діяльність місцевої окупаційної адміністрації та поліції, їх агентуру, можливості створення власних позицій у згаданих структурах, за-

^{*} Продовження. Початок див. № 1/2 за 1998 р.

арештованих українців тощо. Відомо, наприклад, що через агентуру СБ був отриманий список 50 активістів ОУН, яких німці розшукували з метою арешту, та виведено їх на периферію або ж глибше законспіровано ⁴.

З'ясовувалися плани польського підпілля щодо ворожих акцій проти ОУН та українського населення. Традиційно однією з приорітетних для СБ була робота проти ОУН(М), спрямована на її розклад, виявлення несанкціонованих контактів між мельниківцями і бандерівцями, а також зв'язків ОУН(М) з Гестапо. В процесі агентурної роботи, зокрема, з'ясувалося, що керівник референтури СБ ОУН(М) Крайового Проводу в Галичині Соколовський є агентом Гестапо. У 1943 р. він був фізично усунений 5. Вдалою виявилась вербовка співробітником СБ Львівського Крайового Проводу СБ Г.Пришляком стеклографа Крайового Проводу ОУН(М), через якого регулярно надходили копії важливих документів конкурентів по руху 6.

30 серпня 1941 р. у Житомирі внаслідок теракту загинули члени проводу ОУН(М), ветерани та провідні теоретики руху О.Сеник та М.Сціборський. Однією з найбільш поширених версій вбивства є організація його СБ ОУН(Б). Лідери мельниківців слідували через місто до Києва, де планували провести переговори з командуванням німецької групи армій «Південь». Неподалік від штаб-квартири ОУН(М) по вул. Михайлівській до них стрімко наблизилася молода людина і пострілами з двох пістолетів «ТТ» ззаду холоднокровно розстріляла свої жертви, однак, втікаючи, була застрілена німецьким офіцером 7. При вбивці знайшли паспорт на ім'я уродженця Галичини Степана Козія (інколи подається — Кузія).

Версія про причетність німців до теракту виглядає непереконливою: вбитим було влаштовано урочистий похорон за участю високих чинів СС, його ж вояки стояли у почесній варті біля домовини. Німцями було взято 200 заручників, більшу їх частину розстріляли. Окупанти ще відчували прагматичну потребу у мельниківцях — репресії проти них розпочнуться взимку 1942 р. Є твердження, що смертний вирок ветеранам ОУН було винесено *«чорним судом»* за участю М.Лебедя. Так, принаймні, свідчив один з керівників СБ ОУН(Б) М.Матвієйко, який назвав і організатора теракту — М.Климишина ⁸. Бандерівці одразу ж після вбивства миттєво втікли із Житомира, *«лишивши розкидані речі і харчі»* ⁹.

Організаційна структура та головні завдання Служби безпеки ОУН

Головним керівним осередком Служби була референтура СБ Центрального Проводу (ЦП) ОУН. Це було закріплено у новій структурі ЦП, яку ухвалив у серпні 1943 р. III Надзвичайний Збір (з'їзд) ОУН.

На центральну референтуру покладалися функції контррозвідувальної та розвідувальної діяльності, контроля за виконанням нижчими ланками Організації рішень її ЦП, стеження за дотриманням конспірації у підпіллі, розслідування кримінальних злочинів з боку як членів ОУН, так і місцевого населення, здійснення репресивних заходів. Крім того, СБ повинна була у взаємодії із «дипломатичною референтурою» ЦП вести закордонну розвідувальну роботу 10. Із

спеціальних підрозділів ЦП слід назвати ще і розвідувальний відділ військової референтури, котрий здійснював розвідку проти Червоної Армії ¹¹.

Структура СБ, як і раніше, чітко прив'язувалася до територіальних ланок ОУН. Референтури Служби створювалися при крайових, окружних, надрайонних та районних проводах. У нижчих («кущових») організаціях знаходився штатний інформатор СБ. Найпоширенішими штатними одиницями референтур були «референти» (керівники), слідчі, бойовики («боївкарі»), архіваріуси 12. Встановлювалася штатна чисельність референтур. Так, надрайонна мала 22 одиниці гласного складу, 10 жандармів. На практиці, за умов бойових дій та підпілля, склад референтур не був постійним. З 1943 р. робляться спроби запровадити уніфіковану оргструктуру референтур. Так, у наказі референта СБ військової округи ОУН «Смока» 13 від 10 вересня 1943 р. пропонується поділ місцевих органів на розвідчо-інформаційний та поліційно-виконавчий відділи, а також групу допоміжного персоналу (кур'єри, канцелярські працівники). Розвідувальний відділ складався з 3-х співробітників, один з них — обо-

Розвідувальний відділ складався з 3-х співробітників, один з них — обов'язково жінка, котра могла стати і керівником відділу, якщо відзначиться *«своєю відданістю і спритністю праці»*. Розвідділ мав спиратися на створену ним мережу інформаторів та агентів: *«не сміє бути ані одного місця, де б не діяв наш розвідчик»* ¹⁴.

У наказі містилася і схема пріоритетних завдань розвідки, яка включала до себе збір інформації про німецьку адміністрацію та поліційні органи, їх агентуру, настрої населення та його моральний стан (включаючи *«пиття самогону»*), антиукраїнське підпілля. Багато уваги приділялося вилученню відомостей про політичні партії та організації, опозиційні ОУН, їх лідерів. ІІІ Великий Збір ОУН нормував серйозні корективи «класичної» доктрини *«інтегрального націоналізму»*, відмови від монопартійної орієнтації, ідеологічної та етнічної нетерплячості. Проте політичні конкуренти так і залишилися одним з наріжних пунктів компетенції СБ, що, на нашу думку, свідчило про подальше перетворення Служби у самостійний, майже непідконтрольний елемент ОУН.

Поліційно-виконавчий відділ складався також із 3-х співробітників, в тому числі і слідчого. До основних функцій підрозділу належали ведення слідства, виконання вироків, конфіскація зброї та майна, контроль за моральним станом членів ОУН, здійснення етнічних чисток (*«очистка терену від ляхів»*) ¹⁵. Для виконання репресивних заходів при відділі створювалася боївка СБ у складі 2–3 або 6–8 боївкарів.

Структура референтур не була сталою і варіювалася у залежності від військової та оперативної обстановки, завдань конкретних територіальних ланок ОУН. Так, референтура СБ ОУН округу «Північ» мала розвідувальний, контррозвідувальний, слідчий, поліційно-виконавчий відділи й окремо додаткові підрозділи з боротьби проти радянських органів держбезпеки, німців, польського підпілля, мельниківців ¹⁶. Система референтур СБ проіснувала до кінця 1951 р., коли за браком кадрів більшість есбістів перейшли на керівні посади у підпіллі ОУН ¹⁷.

Окремо слід сказати про судові функції СБ. Всередині організації вона таких не мала. Слідчі матеріали на членів ОУН передавалися внутрішньому суду. Його склад визначався провідником відповідного проводу. Судити мав право лише рівний за становищем щодо підсудного, а скликати суд — вищий на два ранги за нього. Однак по відношенню до інших осіб судово-каральні функції Служби не обмежувалися 18.

За умов напруженого протиборства із противниками, масованої оперативної діяльності радянських правоохоронних органів щодо знищення й розкладу націоналістичного підпілля, відриву від вищого керівництва, внаслідок особистих якостей ряду керівників СБ та їх непідконтрольності органи СБ мали особливий статус в ОУН і фактично перетворилися на організацію в організації. Як засвідчив заарештований у липні 1951 р. співробітник СБ «Резунчик» ¹⁹, «працівники органів СБ мають необмежені права, внаслідок чого діяльність їх набула такого широкого розмаху, що навіть керівники організацій українських націоналістів побоювались груп та боївок СБ, які знаходились під їх підпорядкуванням... Навіть рядові бойовики СБ за малою підозрою члена ОУН у співробітництві з органами МГБ або у зраді розстрілювали будь-якого члена ОУН» ²⁰.

Контроль СБ поширювався й на особисте життя підпільників. Наприклад, дозвіл одружитися надавав лише окружний провідник ОУН після перевірки нареченої есбістами. В «Організаційних вказівках» СБ йшлося: «Чоловік-підпільник не повинен ходити до жінок по особистих справах. Якщо він іде до жінок по службових справах, то повинен брати з собою свідка... Чоловік, якого здеморалізує жінка, буде покараний пониженням у посаді» ²¹. Траплялися і взагалі курйозні випадки. Одна з жінок — станичних ОУН — була засуджена 4 години стояти «струнко» за інтимне спілкування з чотовим (взводним командиром) УПА на сіновалі ²².

Таким чином, у 1941—1943 рр. у головних рисах склалася організаційна мережа СБ, визначилися основні її функції, спрямовані, перш за все, на захист безпеки націоналістичного підпілля. Разом з тим, екстремальні умови воєнного часу й окупації, внутрішні ідейно-організаційні особливості ОУН заклали передумови для гіпертрофованої ролі та зловживань СБ, наклали відбиток на методи її дій.

З кінця 1943 р. головним фактором оперативної обстановки для СБ стає повернення на землі Правобережної та Західної України радянської влади, котра завжди розглядалася як головний противник, та широкомасштабна діяльність органів держбезпеки й внутрішніх справ СРСР. Крім того, діяли інші чинники — присутність до певного часу німецької адміністрації, польського збройного підпілля, розбрат у русі націоналістів, протистояння між ОУН-УПА та іншими збройними формуваннями націонал-патріотичної орієнтації.

Апарат радянських правоохоронних органів швидко зміцнювався. Лише за листом Секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова до Й.Сталіна від березня 1944 р. пропонувалося відібрати у східних областях України для роботи на Західно-українських землях (ЗУЗ) 2000 працівників НКГБ УРСР, в тому числі 200

для заміщення посад начальників райапаратів і 790 співробітників НКВД ²³. У регіоні діяла мережа радянських силових структур, спрямована, зокрема, на боротьбу з *«буржуазно-націоналістичним підпіллям»*: органи держбезпеки, Управління по боротьбі з бандитизмом НКВД УРСР, оперативні відділення військової контррозвідки «СМЕРШ», оперативні підрозділи (5-ті відділи) Прикордонних військ НКВД, робітничо-селянська міліція. Вони спиралися на потужний агентурно-інформативний апарат ²⁴. Все це вимагало радикальних змін у роботі СБ, активізації її контрзаходів. Зрозуміло, що на перший план висувається завдання посилення контррозвідувального захисту підпілля та УПА, зміцнення агентурного апарату.

Агентурно-інформативна робота СБ ОУН

У серпні 1944 р. в Суському лісі на Волині відбулася нарада керівників ОУН на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ). Командувач УПА

«Північ» «Клим Савур» (Д.Клячківський) зажадав від СБ розширення кола її добровільних помічників (*«щоб кожен член ОУН вважав себе есбістом»*), наказав виділити перевірених членів ОУН для посилення оперативно-розшукової роботи Служби²⁵.

Інструктивні документи з інформативної роботи передбачали запровадити агентуру у населених пунктах, на підприємствах, у державних структурах, за можливості — у силових структурах противника, навіть серед священнослужителів та в середніх школах ²⁶. «Не може бути жодного місця, де б не діяла наша розвідка», — йшлося в одному інструктивних документів СБ ²⁷. Відомо, скажімо, що агентура референтури «СБ № 02» (так у документі. — Авт.) одного з підрайонів мала до 200 таємних інформаторів, переважно — жінок. В надрайоні «Коліно» агентурна мережа «з діловим та технічним» персоналом доходила до 438 осіб ²⁸. Розмаху агентурної роботи підпілля віддавали належне навіть його противники. Як велося у розвідувальному звіті 2-го з'єднання радянських партизанських загонів Рівненської обл. (кінець 1943 р.), українські націоналісти створили *«широку розгалужену агентурну мережу»*, яка охопила майже всі села, сільську адміністрацію, а також ряд партизанських загонів ²⁹.

Особливої уваги надавали вербовці членів ОУН та вояків УПА. Наприклад, у двох сотнях УПА «Негуса» й «Макса» із 220 вояків до співробітництва з СБ притягнуто було 26 осіб, усі — командири різних рівнів ³⁰.

«Коротка інструкція з розвідки за допомогою агентів» СБ від 6 вересня 1943 р. наголошувала, що агент повинен бути хоробрим, хитрим, кмітливим, терплячим та відповідальним при виконанні завдання, звичним до будь-якої роботи, комунікабельним ³⁴. Підкреслювалася також необхідність ретельної перевірки інформатора — чи не є він ворожим агентом *«і не інформує нас мильно, щоб звести на бічні рейки»*, чи дійсно він має особистий доступ до певної інформації, який в нього рівень інтелекту та пам'яті, психологічний стан ³². Вербовка інформатора СБ закріплювалася підпискою (*«заявою»*), в якій зазначалися біографічні дані особи, що *«добровільно згоджувалася при-*

ступити до служби таємного інформатора СБ» та сповіщати «про рухи НКВД і НКГБ в селі..., як вірний член української нації. За невиконання положених на мене обов 'язків і розконспірацію тайн принимаю на себе найвищу кару Революційного суду. Доносити буду під кличкою...» ³³.

Про основні пріоритети у зборі інформації дає уявлення «Таємний наказ № 1» від 13 вересня 1943 р., виданий референтом СБ надрайонного проводу «Громом»: спецслужби противника, методи їх роботи, агентура (*«сексоти»*); збройна сила противника, її чисельність, дислокація, озброєння; ворожі підпільні організації, їх озброєння, тактика, методи пропаганди, моральний стан, вплив на населення; політичні організації і партії; репресії окупаційної влади; морально-політичний стан вояків УПА, «непевні елементи» в її лавах; стан промисловості і транспорта ³⁴.

Агентурна мережа створювалася як за територіальною, так і за об'єктовою ознакою, з перевагою першої. Основу її становили інформатори в первинних організаціях («кущах») ОУН в населених пунктах або на об'єктах. Рекомендувалося на рівні районної референтури мати 3—4 агентів-резидентів СБ, які б тримали на зв'язку по декілька інформаторів. Горизонтальні зв'язки між агентами та інформаторами заборонялися. З 1944 р. вживається назва «спецрозвідник» по відношенню до агентів-резидентів із підпорядкуванням їх «станичним комендантам СБ». Кожного дня «спецрозвідник» повинен був передавати отримані відомості «станичному» референту СБ для узагальнення та доповіді у вищі інстанції — підрайонні (вони об'єднували до 25—30 станичних) референтури, районні, надрайонні і так далі. Так, районний референт звітував по 5, 15, 25 числах кожного місяця. Для зв'язку з агентурою та передачі інформації широко практикувалися «мертві пункти» зв'язку, тайники. Розроблявся графік зустрічей, котрі не рекомендувалося проводити у домівках, населених пунктах 35.

В практиці СБ розрізнялася *«зовнішня»* або *«розвідувальна»* агентура й *«внутрішня»* — *«контррозвідувальна»* або *«конфіденти»*. Завданням агентів контррозвідувальної спрямованості, які діяли в територіальних ланках ОУН та підрозділах УПА, були контроль за виконанням наказів керівництва рядовими підпільниками, виявлення ворожої агентури в ОУН, догляд за мораллю і побутом членів організації ³⁶. Внутрішній догляд здійснювався часто в дуже жорсткий спосіб, без урахування норм звичайної людської моралі. Так, у грудні 1943 р. з УПА дезертував уродженець Рівненської обл. Лаврентій С. На допит до СБ було викликано його мати, Ганну С., в якої контррозвідниками Служби було відібрано *«зобов' язання»* якомога швидше донести про появу сина або відомості про нього. Інакше, йшлося в документі, *«я буду покарана смертю разом із всією родиною»* ³⁷.

Не варто і говорити, що чекало на виявлену агентуру радянських чи німецьких спецслужб. Викритий агент МГБ «Крамарченко» був ліквідований боївкою СБ «Ореста» разом із матір'ю, дружиною, сестрою і братами 7 і 5 років ³⁸. В групі УПА «Південь» виявили німецького агента: «Одного з таких ласих на гроші СБ зловила, і «Еней» (командир групи. — Авт.) сокирою власноруч-

но відрубав йому голову до пенька» ³⁹. Зауважимо, що «перегиби» у пошуках ворожих агентів, репресивні заходи без підстав самі по собі полегшували противникам СБ надбання «джерел» серед населення. «Перші сексоти, — згадував курінний УПА М.Скорупський, — вийшли переважно з тих родин по селах, де були жертви СБ, де ми посіяли горе й ненавість. Вони доложать всіх сил, щоб помстити своїх рідних» ⁴⁰.

В одній з інструкцій надрайонним референтам СБ рекомендувалося брати ворожих агентів живими і по можливості конспіративно. Зрадників з числа членів ОУН примушували писати рідним, що вони переходять у глибоке підпілля або до іншої місцевості. Пропонувалося застосовувати прилюдні суди над агентами противника, після ж роз'яснення загалу їх провини — принародно вішати і трупи залишати на шибениці ⁴¹.

Здобута в процесі оперативно-розшукової діяльності інформація потребувала систематизації та збереження. Відтак виникає система оперативного обліку СБ. Взагалі для Служби найбільш поширеними видами документації були картотеки (*«скоровид-зошити»*), повідомлення, інформативні звіти по періодах, протоколи допитів, навчальні матеріали, особисті плани оперпрацівників, некрологи ⁴².

До картотеки вимагалося заносити «всі дані про ворогів визвольної революційної боротьби українського народу за УССД», а також про «всі злочини, зроблені супроти українського народу органами поліції, совєтської адміністрації та явними вислужниками ворога» ⁴³. Як правило, інформація заносилася на картонні, форматом піваркуша, картки, що зберігалися у валізах чи теках (коробках). Картотека поділялася на такі розділи: І. Виявлена агентура противника; ІІ. Підозрілі у співробітництві з противником (тут накопичувалися відомості про осіб, що прийшли з повинною, на яких було вказано при допиті інших тих, хто був заарештований і звільнений або втік із ув'язнення, репатриантів з Німеччини, колишніх співробітників радянської адміністрації та міліції, заробітчан, спекулянтів, фахівців, що прибули із Східної України); III. Радянські правоохоронні органи (вміщувалась інформація про їх особовий склад, оргструктуру, адреси органів, схеми їх приміщень); IV. Радянська адміністрація: партійні та комсомольські органи, місцеві Ради, кооперація, заклади освіти; V. Особи, які зізналися радянським органам у причетності до ОУН або підпілля 44.

Референт СБ ніс персональну відповідальність за збереження документів. Інші взагалі не мали права з ними знайомитися. Про випадки, коли секретна документація потрапляла до ворога, необхідно було своєчасно доповідати *«нагору»*. В разі необхідності матеріали вкладали до металевих герметичних контейнерів, ховали або у лісі, або у господарстві надійної людини. Про місце схову архіву мали знати не більше 5–6 осіб, включаючи референта й архіваріуса. Одним з головних способів реалізації агентурної інформації, й, водночас, здобуття додаткових відомостей, було проведення слідства щодо затриманих підозрюваних.

Слідча практика

Аналіз протоколів допитів, що їх проводила СБ, дозволяє дійти висновку, що підслідчими есбістів виступали, переважно, члени ОУН та інші особи, на яких пала підозра у

виступали, переважно, члени ОУН та інші особи, на яких пала підозра у співробітництві зі спецслужбами противника, захоплені радянські військовослужбовці та співробітники правоохоронних органів, їх агентура, радянські партизани або учасники інших українських збройних формувань, радянські та партійно-комсомольскі функціонери, колгоспні активісти.

Інститут слідчих, як зазначалося, існував при основних ланках СБ. У жовтні 1944 р. було відкрито курси з підготовки слідчих, де на потоці займалося 30 членів ОУН, котрі після випуску отримували призначення слідчими районних та надрайонних референтур 45. На основі спеціальної літератури радянських та інших правоохоронних органів розроблялися методики ведення слідства, готувалися навчальні посібники з технології допиту, психології слідчої роботи. Інструкції зі слідчої роботи рекомендували застосовувати очні ставки, допити свідків, перехресні допити. Вказувалося, що необхідно апелювати до ідейних переконань об'єкта допита, використовувати особливості характеру й психіки, демонстративно виявляти турботу про нього, закликати до його сумління (*«ганьбиш своїх рідних»*), а то й просто обіцяти зберегти йому життя в разі допомоги слідству. ти зберегти йому життя в разі допомоги слідству.

ти зоерегти иому життя в разі допомоги слідству.

Широко застосовувався «конвейєр» — безперервний допит бригадою слідчих з метою «психічно і фізично виснажити» підслідного. Існувало поняття «методів третього ступеня», під яким розумілося використання фізичних впливів, «коли слідчий переконаний, що об'єкт-злочинець принципово не хоче говорити» ⁴⁶. Робилася, щоправда, обмовка — «не можна бити так, щоб об'єкт втрачав надію на життя». Серед фізичних методів впливу практикувалися побої, тортури вогнем. Недобру *«славу»* набув есбістський *«станок»*: людині зв'язували руки з ногами, підвішували на жердину й били кийками по чутливих місцях. «Впертих» підслідних чекало і «цуркування»: мотузку чи шкіряний пасок обв'язували навколо черепа і стискали. Тортури могли тривати довго. Скажімо, захоплену у полон дружину засновника «Поліської Січи» Т.Боровця-Бульби Ганну Орочинську СБ піддавала тортурам протягом 2 тижнів, перш ніж розстріляти ⁴⁷.

Такі засоби слідства призводили до масових самообмовлень або наклепів.

Вибиті знущаннями *«свідчення»* посилювали шпигуноманію, деморалізували підпільників. Член ЦП ОУН «Коваль», який навесні 1945 р. розслідував діяльність згаданого «Смока» (той особисто знищив понад 100 членів ОУН), дійшов висновку: «Якби мене допитували в такий спосіб, то я б зізнався, що я не керівник ОУН, а абіссінський негус» 48 .

За матеріалами слідства виносилися вироки та виконувалися покарання. Навіть станичному СБ надавалося право своєю владою карати *«ворожі елементи»*. Щоб покарати члена ОУН, формально потрібні були протокол слідства та вирок *«революційного суду»*. Вирок підписувався суддею, слідчим, керівником місцевої ланки ОУН. За наказом по СБ від 10 травня 1944 р. вимагалося за одного винного *«знищувати всю рідню»* ⁴⁹.

Кара смертю здійснювалася шляхом розстрілу, повішанням та триманням трупа на шибениці інколи близько 4-х місяців. Мали місце відрубання кінцівок, спалення живцем, повільне придушення «путом». За менш *«важкі»* провини били *«буком»* (батогом), як правило — від 10 до 50 ударів ⁵⁰. Смертні вироки за матеріалами слідства СБ виносилися у левовій частці випадків. Так, за звітом крайового провідника ОУН на ПЗУЗ «Чупринки» в період з 1 січня до 1 жовтня 1945 р. на Волині СБ ліквідувало за звинуваченням у співробітництві з *«совітами»* 889 членів ОУН з 938, що потрапили під слідство. При цьому в ряді районів (Ковельский, Любомльский, Колківський) кількість страчених дорівнювала 100% від підслідних ⁵¹. Особливо гарячими були для слідчих СБ періоди *«чисток»* в ОУН.

СБ — знаряддя «чисток» в організації

Головною метою «чисток» була ліквідація агентури противника в лавах ОУН, усунення недисциплінованих учасників руху. Безсумнівно, оперативні пози-

ції радянських органів держбезпеки в націоналістичному підпіллі зміцнювалися. Однак масштаби й жорстокість *«чисток»* навряд чи були адекватні оперативній обстановці. Більш того, провокаційна робота по розкладу підпілля, яку вели противники ОУН і УПА, багато в чому спрямовувалась на ініціювання атмосфери підозри та стимулювала репресії всередині ОУН. В результаті, заявив на допиті колишній керівник СБ проводу ОУН «Одеса» С.Янишевський, утворився *«психоз страху, керівництво ОУН заявляло, що в кожному місці, в кожному селі є масова радянська агентура»* ⁵².

«Чистки» за розпорядженням М.Арсенича починаються з осені 1943 р. На місця відряджалися співробітники СБ, наділені великими повноваженнями щодо виявлення «ворожого елементу» у власному таборі ⁵³. Відомі подібні кампанії вересня 1944 р., зими 1945 р. та інші, ініціаторами яких виступав головнокомандувач УПА «Північ» «Клим Савур». Лише взимку—навесні 1945 р. в ряді районів ОУН було ліквідовано по 200—300 підпільників ⁵⁴. Жертвами ставали і самі есбісти, яких сурово карали, навіть за крадіжку речей приватних осіб — розстрілювали. Боротьба зі «своїми» знекровлювала Організацію, не давала можливості СБ зосередитися на протидії реальним ударам НКВД-НКГБ.

Одним із наслідків *«чисток»* та свавілля СБ були розколи в організаційних ланках ОУН. Чи не найбільшим з них було створення у грудні 1945 р. на знак протесту проти безглуздого терору альтернативного Крайового проводу ОУН «Одеса». Ініціатором тут виступив згадуваний С.Янишевський («Далекий»), якого судом ОУН 25 серпня 1948 р. було засуджено *«до кари смерті без права реабілітації»* ⁵⁵, хоча тоді він вже давав свідчення слідчим МГБ УРСР.

Оперативно-бойова діяльність. Боївка СБ

Для проведення оперативно-бойової та каральної діяльності при референтурах СБ створювалися спеціальні бойові групи — боївки СБ (БСБ). До числа їх

головних функцій належали: здійснення диверсійних акцій; участь у бойових діях з військами та правоохоронними органами противника; ліквідація керівного та оперативного складу радянських спецслужб, функціонерів радянської влади, партійно-комсомольских органів, агентів НКВД-НКГБ; виконання смертних вироків та акцій залякування; охорона керівного складу ОУН та СБ. БСБ комплектувалися добірними, перевіреними вояками. Як зазначалося

БСБ комплектувалися добірними, перевіреними вояками. Як зазначалося в «Інструкції боївкам СБ Калушського району» (лютий 1944 р.), боївкар повинен бути сміливим, ідейним, морально стійким, безжалісним до ворогів України, фізично розвинутим, досконало володіти вогнепальною зброєю. Він має дотримуватися суворої конспірації, не потрапляти живим у руки ворога, бути дисциплінованим. За дезертирство, невиконання наказів, крадіжки бойовиків карали на смерть ⁵⁶. Чисельність БСБ, як правило, коливалася від 2–3 до 10–12 вояків, хоча могла бути і більшою. Стандартне озброєння складали 1–2 ручних кулемети, автомати, пістолети, не менш 2-х гранат на кожного, мотузки для в'язання бранців. Частина командного складу БСБ проходила навчання у старшинських школах УПА «Олені».

Боївки брали участь у сотнях боєзіткнень з частинами Червоної Армії, внутрішніх військ, оперативними групами держбезпеки ⁵⁷. Як правило, БСБ діяли з засідок, зненацька нападали на невеликі групи противника, вистежували та ліквідовували окремих офіцерів правоохоронних органів, проводили диверсії на підприємствах, у колгоспах та радгоспах. Систематично відбувалися теракти проти представників влади та місцевих активістів, встановлювалася та знищувалася агентура противника. 29 лютого 1944 р. БСБ «Примака», що рухалася із Славутського району Хмельницької обл. на Рівненщину, обстріляла кортеж командуючого І Українським фронтом генерала армії М.Ватутіна, в результаті чого він отримав важке поранення і 15 квітня того ж року помер у Києві ⁵⁸.

Широко застосовувалися БСБ для розправ над запідозреними у лояльності до радянської влади або в акціях залякування населення. Характерно, що особовий склад боївок переважно і не знав, в чому провина приречених до страти. Жертви обиралися на розсуд місцевої сітки СБ, згадує учасник визвольної боротьби О.Шуляк, а потім до них направляли боївку із наказом «ліквідувати німецького (або совєтського) агента, який має доказані великі злочини» ⁵⁹. Як засвідчив на допиті командир БСБ Рівненського району «Гамалія» («Рубач»), від районного референта СБ «Макара» часто надходили накази провести репресивні акції по населених пунктах. Командир отримував список жертв без пояснень причин знищення. «Приїхавши до села, — розповідав «Рубач», — я за допомогою місцевих мешканців встановив, де мешкають люди, занесені «Макаром» у список... Ми заходили в хати і пострілами впритул розстрілювали людей. Всього протягом 2-х днів в селі Грушевиця Рівненського району ми вбили 36 осіб, трупи яких кинули у селі. Жодного вбитого я особисто ніколи не знав ні в обличчя, ні за прізвищем. В чому вони винні.. члени боївки не знали. Це нас і не цікавило. Ми виконували наказ «Макара» ⁶⁰.

Окремо слід зупинитися на організації *«спецбоївок»* або *«легендованих боївок»*. За умов партизансько-підпільного руху й, відповідно, широкої контрпартизанської війни, перемога сторін вирішальним чином залежить від підтримки населення та контролю над ним. Зрозуміло, що коли населення опиняється між жорнами протиборства, примушувати його до співробітництва доводилося й жорсткими способами. До того ж, необхідно було дискредитувати противника в очах *«обивателів»*. Легендовані під противника бойові групи створювали обидві сторони. З радянського боку вони іменувалися *«агентурно-бойовими групами»* ⁶¹. Їх очолювали офіцери спецслужб, а основною масою були перевербовані бійці й командири УПА (*«агенти-бойовики»*). Для останніх це було реальним шансом зберегти життя та волю. Звісно, добре знаючи колишніх *«братів по зброї»*, їх тактику та місця дислокації, маскуючись під справжні боївки УПА, легендовані групи завдавали підпіллю болючих ударів. Припускалися вони від імені ОУН і УПА і протиправних дій щодо пивільних осіб.

Не залишалася в боргу і СБ. Як повідомляв нарком державної безпеки УРСР С.Р.Савченко (січень 1945 р.), «СБ і керівники бандформувань при проведенні бандитських наскоків стають на шлях провокаційних витівок і маскування... під бійців і офіцерів Червоної Армії, військ НКВД, співробітників НКВД і НКГБ. Бандити, прикриваючись формою військ Червоної Армії і наших органів, часто з орденами і медалями Радянського Союзу, групами з'являються у селах і під виглядом офіцерів і бійців Червоної Армії або співробітників НКВД-НКГБ проводять терористичну діяльність..., знищують низовий радянсько-партійний актив, офіційних працівників наших органів, агентурно-освідомчу мережу та членів їх сімей» 62.

Підготовка співробітників СБ

Фахова підготовка оперативного складу Служби здійснювалася на спеціальних курсах (*«вишколах»*) або шляхом самостійного опанування відповідною

навчальною літературою (посібниками). Крім згаданих курсів слідчих достеменно відомо про існування наступних: 2 вишколи розвідників СБ створені восени 1943 р. під керівництвом колишнього полковника армії УНР І.Трейка («Немо»), на кожному навчалося по 15–20 есбістів; курси районних референтів СБ організовані у серпні 1943 р. функціонером СБ «Безрідним», на потоці займалося до 10 осіб; курси розвідників СБ Дубровицького району на Волині, 20 осіб у наборі; курси боївкарів СБ (до 30 осіб) ⁶³.

Навчально-методичну основу вишколів визначали програми. Вони укладалися у залежності від профілю підготовки або службового становища слухачів. Як правило, програми були 2-х рівнів: від рядових співробітників до районного рівня включно, і для більш високих посадових осіб. Одна з них — «Програма переведення вишколу працівників СБ» — була розрахована на 55 годин і складалась з таких розділів: І. «Загальні відомості» (розглядалася історія виникнення й розбудови СБ, минуле та сучасна структура органів

НКВД та НКГБ; давався аналіз груп населення, політичних та громадських організацій, релігійних конфесій, на які звернуто оперативну розробку радянських правоохоронних органів); ІІ. «Агентура НКГБ і НКВД на протиукраїнському відтинкові» (йшлося про історію боротьби органів з рухом націоналістів, розглядалася структура агентурної мережі «совітів», поняття про агента, довірену особу, резидента, зовнішнє спостереження, способи зв'язку з агентурою; характеризувалися основні стадії процесу встановлення конфеденційного співробітництва); ІІІ. «Слідча служба» (методика ведення слідства, допитів, проведення обшуків, арештів, конвоювання; психологічні основи слідства). ІV. «Оформлення справ» (ведення протоколів, оформлення вербування, порядок оперативного обліку (картотеки). Курси закінчувалися 10-годинним «показовим переслуханням» ⁶⁴.

Було створено значну кількість навчальних матеріалів, особливо щодо агентурної роботи, слідчої практики, оперативної психології. Велику увагу приділялося вивченню форм і методів роботи радянських спецструктур. «Запорукою нашого дальшого успіху боротьби є послідовна студія большевицьких органів поліції і методів боротьби з ними» 65. Зауважимо, що есбісти, віддаючи належне своєму грізному противнику, ретельно переймали досвід радянських спецслужб, звичайно, і сумнозвісний... Відомі такі матеріали як «Студійно-інформативний матеріал про більшовицькі органи поліції», «Агентура більшовицьких органів поліції», «Агентура НКГБ в дії» тощо.

радянських спецслужб, звичайно, і сумнозвісний... Відомі такі матеріали як «Студійно-інформативний матеріал про більшовицькі органи поліції», «Агентура більшовицьких органів поліції», «Агентура НКГБ в дії» тощо.

Навчальний процес доповнювався заняттями з морально-психологічної підготовки, виховання особового складу. Судячи з «Плану політвиховної роботи у боївках СБ», приділялося увагу вивченню історії української державності від княжої доби до національної революції 1917—1920 рр., аналізу основних ідеологічних течій, доктрини більшовизма. Йшлося про законність боротьби за відродження суверенітету України, студіювалися програмні документи ОУН, міжнародне становище українських земель. Один з розділів доводив *«основні прикмети революціонера-бойовика-державника»*: 12 прикмет і 44 *«правила экиття»*. В переліку свят, які мали святкуватись у підпіллі, були Свято державності (30 червня), Свято зброї (31 серпня), Свято соборності (22 січня), Шевченківські роковини, річниця ЗУНР, річниці Крут і Базару, вшанування пам'яті О.Бесараб, В.Біласа та Д.Данилишина та інші ⁶⁶. Для підсилення авторитету Служби було запроваджено спеціальні військові звання: хорунжого, поручика, сотника, майора, підполковника та полковника Служби безпеки, а згодом — і генерала контррозвідки.

IV. Спеціальні структури «Лісової армії».

Власні структури розвідки та захисту внутрішньої безпеки існували і в Українській Повстанській Армії (УПА). До контррозвідувального забезпечення УПА залучалася і СБ ОУН. До 1943 р. на окупованій території України

діяло декілька збройних формувань націонал-патріотичної спрямованості («Поліська Січ-УПА» Т.Бульби-Боровця, Фронт Української Революції, загони ОУН(М) та інші). Довгий час ОУН(Б) утримувалася від *«партизанки»*. Після ІІІ Конференції ОУН(Б) (лютий 1943 р.) починається формування її збройних загонів ⁶⁷. Чисельність бандерівської УПА швидко зростала і досягла восени 1943 р. 15–20 тис. активних бійців. Здійснювалися (добровільно і примусово) мобілізації цивільної молоді. До УПА влилася частина української поліції, вояки роззброєної Української народно-революційної армії (так з 20 липня 1943 р. іменувалася УПА Т.Бульби-Боровця), а також підрозділи мельниківців, гетьманців, *«вільних козаків»* ⁶⁸.

«Злиття» українських сил опору в єдине об'єднання проходило в оперативному супроводженні СБ. Роззброєні загони вливалися до УПА «під поліційним доглядом СБ, як непевні. Старшини дістають кожен свого «ангела» СБ, з путом у кишені, а організаційні провідники... як «ворожий елемент» переважно ліквідуються» ⁶⁹.

Структурно УПА поділялася на оперативно-територіальні угруповання: «Схід» (з 1944 р. припинила існування), «Північ» (Волинь, Полісся, Київщина), «Захід» (Галичина, Буковина, Закарпаття) та «Південь» (Поділля) у складі декількох загонів або бригад. Бригада об'єднувала 3–4 курені (батальйони), ті складалися з 3–4 сотень по 100–150 бійців. Далі йшли чоти (взводи) та рої (відділення по 10–12 вояків) 70. Взимку 1944 р., за даними західних істориків, УПА охоплювала впливом територію в 150 тис. кв. км з населенням близько 15 млн осіб 71. До моменту приходу до регіону Радянської Армії бойовий склад УПА зріс до 80–100 тис. багнетів (хоча є і більш реальні оцінки — до 25 тис.). Відповідно, радянська сторона нарощувала свою військову присутність — з березня 1944 р. на територію ЗУЗ передислокуються декілька стрілецьких дивізій внутрішніх військ, 15 бригад, 3 стрілецькі та кавалерійські полки (загалом — понад 26 тис. вояків), танковий батальон (22 одиниці) та 5 бронепотягів з 7 тис. вояків 72.

З початку 1944 р. розгортаються масові зіткнення з'єднань та підрозділів УПА з радянськими військами. Відомо, наприклад, що у квітні 1944 р. у Гурбенських лісах до 30 тис. радянських вояків оточили 8 куренів УПА з 5000 бійців ⁷³. Згодом починаються операції з фронтальної *«зачистки»* великих лісових та гірсько-лісових масивів від УПА, знищення або витиснення у важкодоступні райони її загонів. Перша з таких операцій, відома як *«наступ Хрущова-Рясного»*, тривала з весни до серпня 1945 р. ⁷⁴ Для проведення лише Станіславської бойової операції залучалося 11 тис. військовослужбовців НКВД, Радянської Армії, прикордонних військ, 6-й авіаційний полк НКВД і танкова рота. В ході акції було вбито 2167 і захоплено у полон 6311 вояків УПА, ліквідовано 10 референтів і 138 співробітників СБ ⁷⁵.

Поступово стратегічна ситуація погіршувалась для УПА. Втрати серед досвідчених бійців призводили до зростання частки молодих, *«необстріляних»* рекрутів (від 60% і більше). Накопичувався і радянський досвід антиповстансь-

кої боротьби. Якщо у 1943 р. втрати внутрішніх військ НКВД (ВВ) дорівнювали третині від повстанських, то в подальшому їх кратність становила 1:10 і більше на користь радянської сторони ⁷⁶. Масштабні й запеклі бої висували суворі вимоги до оперативного забезпечення бойової діяльності УПА, постачання її своєчасною та достовірною розвідувальною інформацією.

Розвідка УПА

22 листопада 1943 р. було сформовано Головну Команду УПА, в структурі якого передбачалися відділи

розвідки та безпеки ⁷⁷. Побудову та завдання розвідки визначала «Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби». Документ окреслював головні принципи, яким повинна відповідати розвідка: конспіративність, відданість Україні, безперервність й наполегливість, компетентність, уважність, хитрість та нехтування нормами звичайної моралі у разі службової необхідності, відсутність шаблонності ⁷⁸. Розвідку орієнтували на співробітництво з СБ шляхом обміну відомостями, документами, спільними допитами полонених.

При штабі кожної групи УПА утворювався *«розвідчий відділ»* (РВ) у складі шефа, секретаря, *«керівника зв'язку»* та агентів (імовірно, малися на увазі співробітники-агентурники. — *Авт.*). Керівництво і контроль за діяльністю РВ покладалися на командира групи. У компетенції начальника РВ було комплектування відділу, створення агентурної мережі на території дислокації групи, засилання розвідувально-диверсійних груп, збір та узагальнення розвідінформації від підрозділів групи, опитування полонених ⁷⁹.

При штабах загонів УПА створювалися *«агентурні станці»* на правах розвідвідділу. Його керівник організаційно підлягав командиру загону, а в опетенції при правах загону в правах правах розвідвідділу.

При штабах загонів УПА створювалися *«агентурні станиці»* на правах розвідвідділу. Його керівник організаційно підлягав командиру загону, а в оперативному відношенні — шефу розвідки групи. До складу *«станиці»* входили керівник, його заступник і секретар. До обов'язків керівника відносилися організація місцевої агентурної мережі, організація розвідки підрозділами загону та узагальнення здобутої інформації, формування та засилання розвідувальнодиверсійних груп. Зазначена *«інструкція»* формулювала завдання *«розвідчої агентури»*. Її пропонувалося поширювати у зайнятих ворогом населених пунктах, обласних і районних центрах, об'єктах промисловості, транспорту, зв'язку, радянських органах управління, а також за межами українських земель — *«на етнографічних теренах окупанта»* ⁸⁰. Говорилося і про *«спеціальну агентуру»*, яка за особистими вказівками керівників розвідки виконує *«найскладніші завдання, які потребують спеціальної підготовки»*.

У розділі III документа («Діяльність») ретельно перераховувалися основні напрями та об'єкти розвідзусиль. Головні з них зводилися до вивчення: військової сили противника, починаючи від чисельності, озброєння, дислокації до морального стану і дисципліни; правоохоронних органів противника; театру військових дій; населення регіону, його настроїв, матеріального становища, соціальної структури. Визначалися засоби зв'язку з агентурою, шифри, зразки діловодства: агентурна справа, агентурне повідомлення, план агентурної розробки тощо. Окремо йшлося про вимоги до співробітників

розвідки та агентів, які мали бути політично розвинутими, обізнаними з військовою справою, надійні та перевірені на практичних справах ⁸¹. Виконання спеціальних активних заходів покладалося на розвідувально-

Виконання спеціальних активних заходів покладалося на розвідувальнодиверсійні групи (РДГ). До їх складу (3–12 осіб) включали військового командира («коменданта»), співробітників розвідки, добре підготованих бойовиків. РДГ застосовувались там, де неможливо було мати стаціонарні агентурні мережі. До функцій груп відносилися: розвідувальні рейди по ворожій території; проведення диверсій та терористичних актів; захоплення «язиків» та цінних документів; організація повстансько-партизанських загонів; інші спеціальні акції. Перед відправленням на завдання РДГ отримували інструктаж розвідників та бойових старшин, їх обов'язково забезпечувавли засобами радіозв'язку ⁸².

За умов активної оперативної розробки противником повстанського руху та з метою підтримки внутрішньої безпеки і дисципліни в УПА створювалися структури з контррозвідувальними та військово-поліційними функціями.

Контррозвідувальне забезпечення та польова жандармерія в УПА

Функції контррозвідувального захисту в УПА покладалися на відділ СБ Головного штабу та контррозвідувальну агентуру. За організацію останньої відповідальність покладалася на шефа РВ та керів-

ників агентурних станиць. Контррозвідувальна агентура (далі — КРА) за функціональною ознакою поділялася на 2 категорії: перша займалася виявленням агентури або штатних співробітників НКВД-НКГБ, а друга шукала *«непевний елемент»* всередині УПА. КРА запроваджувалася при всіх підрозділах бойового та тилового призначення, штабах УПА, серед цивільного населення ⁸³.

КРА отримувала завдання негласної перевірки особового складу, включаючи його кореспонденцію, проведення *«планових комбінацій контррозвідувально-агентурного характеру»*. Стосовно вояків УПА рекомендувалося звертати увагу на причини їх вступу до Армії, можливість зв'язків їх та їх родичів з радянськими спецслужбами, повсякденну поведінку, моральний стан, ставлення до командування й дотримання військової таємниці, *«шкідливі»* розмови тощо. Серед цивільного населення особливий інтерес становили колишні члени ОУН-УПА, представники влади, звільнені з радянських в'язниць, військовослужбовці у відставці, колишні партизани. КРА повинна була з'ясовувати і становище у підрозділах УПА, оцінюючи стан бойової підготовки та дисципліни, дотримання правил збереження військової таємниці й конспірації, ступінь виконання наказів командування, моральний стан вояків ⁸⁴.

Військово-поліційним і, частково, контррозвідувальним органом УПА була військово-польова жандармерія (ВПЖ), створена у червні 1943 р. До лютого 1944 р. вона підпорядковувалась СБ в УПА, а згодом перепідрядкована безпосередньо командуванню УПА. У березні 1945 р. ВПЖ за наказом Р.Шухевича перейшла під контроль СБ ОУН 85. В «Інструкції по організації Військово-Польової Жандармерії УПА» зазначалося, що її створено для догляду за «дотриманням революційних законів та порядків в УПА», вона комплектується «з най-

кращих сил УПА», а її особовому складові повинні бути притаманні «революційна свідомість, взірцева дисципліна, висока мораль і стійкість» 86 . Організаційна структура ВПЖ виглядала таким чином. При Головному

Організаційна структура ВПЖ виглядала таким чином. При Головному штабі УПА вона нараховувала 50–60 осіб, очолюваних начальником, його заступником з контррозвідки, другим заступником з питань боротьби з дезертирством. Існувала слідча група у складі 5–6 осіб, а решта групами по 3–4 вояки охороняла Головний штаб. При штабі воєнної округи УПА було 30–35 жандармів з подібною структурою керівництва і слідгрупою у 3–4 особи. Жандарми куреня (7–10 вояків) розподілялися по його сотнях ⁸⁷.

Основними завданнями ВПЖ були: агентурна розробка особового складу УПА до взводних командирів включно; виявлення та знешкодження агентури радянських органів; боротьба з дезертирством; розшук підозрюваних у злочинах через територіальні органи СБ; слідство у справах компетенції, проведення обшуків, арештів, покарання винних; охорона командного складу УПА; контроль за військовою дисципліною й правопорядком серед вояків.

Зрозуміло, що у воєнний час застосовувалися жорсткі санкції проти порушників дисципліни, особливо дезертирів, хоча за умов добровільно-примусової мобілізації селянства та відчутних ударів по УПА з боку радянських силових структур масової втечі з Армії навряд чи можна було уникнути. Як показав на допиті «обласний комендант ВПЖ» «Зміюка», його підлеглими з листопада 1944 р. до травня 1945 р. було розстріляно 264 дезертири, в тому числі — 14 старшин, і це лише у Станіславській обл. 88 Дуже часто ВПЖ сама проводила слідство, встановлювала ступінь провини й карала людину. В УПА існували й органи воєнної юстиції. За наказом Головнокоманду-

В УПА існували й органи воєнної юстиції. За наказом Головнокомандувача від 15 травня 1943 р. запроваджувалися воєнно-польові суди і революційні трибунали. Вони розглядали справи воєнно-політичного шпигунства, зради, дезертирства, військові злочини. Найпоширенішою мірою покарання була страта через розстріл або повішання, фізичні покарання *«буками»* за моральні або дисциплінарні провини ⁸⁹. Відомо про існування *«карних відділів»* (штрафних рот) УПА і «карного табору «Кентавр» на Поліссі ⁹⁰.

Діяльність СБ в лавах УПА

Органи СБ відігравали в УПА неоднозначну роль. Їх діяльність з контррозвідувального забезпечення діючих військ була об'єктивно необхідна. На ра-

хунку оперпрацівників СБ було чимало знешкоджених радянських розвідгруп або агентури. Лише у травні 1943 р. СБ знешкодила в УПА чотири кадрові розвідгрупи радянської сторони, і як визнавали самі полонені, «ми недооцінили сили Вашої Служби Безпеки. Ми думали, що легше буде працювати серед вас, ніж серед дурних німців, і помилилися» ⁹¹.

Але іржа шпигуноманії та підозри, свавілля СБ, низькі професійні та моральні якості частини її співробітників призводили до гірких наслідків. Есбісти некомпетентно втручались у бойове планування та дії командирів, а незгода з ними мала тяжкі наслідки для старшин. Доходило до заборони во-

якам УПА читати небандерівську пресу. Терор відчутно вдарив по репутації співробітників СБ. Доведені до відчаю, *«лісові вояки»* повертали зброю проти *«опричників»*. Доходило до справжніх боїв між відділами УПА і БСБ. Зокрема, серйозне зіткнення відбулося у січні 1945 р. у лісовому масиві Сарненського району Рівненської обл. з відчутними жертвами з обох сторін. З полонених есбістів повстанці 18 повісили, а решту розстріляли ⁹².

* * *

У 1941—1945 рр. в цілому сформувалася організаційна мережа СБ, її основні функції, форми та методи діяльності, система підготовки кадрів. В цілому СБ зробила помітний внесок у справу контррозвідувального забезпечення бойових та підпільних структур руху опору в регіоні. Разом з тим, екстремальні умови функціонування зробили з СБ майже безконтрольну силу, яка широко припускалася безпідставних переслідувань членів ОУН і УПА, насильства проти цивільного населення. Поразка основних збройних формувань УПА в кампаніях 1944—1945 рр. змусила перейти до нових форм стратегії бойових та підривних дій. Створюється нова концепція боротьби у підпіллі, що висувало завдання коригувати діяльність самої Служби безпеки ОУН.

Примітки

- ¹ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. К., 1996. С. 240.
- ² Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ). Ф. 13. Спр. 372. Т. 20. Арк. 80.
- ³ Там само. Арк. 75–79.
- ⁴ Там само. Арк. 76.
- ⁵ Tam camo.
- ⁶ Там само. Арк. 75.
- ⁷ Обставини вбивства подаються за: Сварогов В. Как убили Сеника и Сциборского // Вечерний Житомир. 1994. № 2; Михалевич М. Сорок років тому... // На зов Києва. К., 1993. С. 239; Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів, 1993. С. 106.
- ⁸ Самостійна Україна (Чикаго–Нью-Йорк). 1961. Вересень; ДА СБУ. Ф. 6. Спр. 56232–ФП. Т. 1. Арк. 54.
- ⁹ Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час другої світової війни // На зов Києва. С. 464.
- ¹¹ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 42.
- ¹¹ Там само. Арк. 3.
- ¹² Там само. Т. 54. Арк. 2–4.
- ¹³ «Смок» (Микола Козак-Вівчар) один з керівників СБ у Західній Україні. Нар. 1914 р. в с. Рахиня Долинського району Станіславської обл. У 1934 р. гімназистом вступає до ОУН. В 1937—1939 рр. відбуває покарання у польскійй в'язниці. Працює окружним референтом ОУН на Вінниччині (1941—1942 рр.), референтом СБ Проводу ОУН на Північно-Західних землях (ПЗУЗ) у 1944—1945 рр. Керівник ОУН на ПЗУЗ у 1945—1949 рр. 8 лютого 1949 р. загинув у бою біля с. Пітушків Острожецького р-ну Рівненської обл. Майор СБ, кавалер Золотого Хреста Заслуги. Як «революційний поет» мав псевдо «Степан Орач».

- ¹⁴ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 49. Арк. 265.
- ¹⁵ Там само. Арк. 266.
- ¹⁶ Там само. Арк. 133.
- ¹⁷ Там само. Спр. 372. Т. 54. Арк. 134–135.
- ¹⁸ Там само. Т.5. Арк. 5–6.
- ¹⁹ Автори з етичних міркувань здебільшого подаватимуть лише псевда есбістів.
- ²⁰ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 123.
- ²¹ Там само. Т. 22. Арк. 193–194.
- ²² Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 106. — Арк. 1.
- ²³ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. С. 144.
- 24 Коваль М. Правда безнадійних змагань // Політика і час. 1997. № 10. С. 72.
- ²⁵ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 22. Арк. 115.
- ²⁶ Там само. Т. 20. Арк. 179.
- ²⁷ Tam camo.
- ²⁸ Там само. Арк. 180.
- ²⁹ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. С. 121.
- ³⁰ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 20. Арк. 180.
- ³¹ Там само. Арк. 182.
- ³² Там само. Спр. 376. Т. 49. Арк. 27.
- ³³ Там само. Арк. 306.
- ³⁴ Там само. Спр. 372. Т. 20. Арк. 176–177.
- ³⁵ Там само. Т. 22. Арк. 188–189.
- ³⁶ Там само. Спр. 376. Т. 49. Арк. 179–180.
- ³⁷ Там само. Арк. 187.
- ³⁸ Там само. Ф. 6. Спр. 91362—ФП. Арк. 258–259.
- 39 Скорупський М. Туди, де бій за волю. (Спогади курінного УПА Максима Скорупського-Макса). — К., 1992. — С. 145.
- ⁴⁰ Там само. С. 258.
- ⁴¹ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 22. Арк. 111–112.
- ⁴² Там само. Т. 17. Арк. 132.
- ⁴³ Там само. Т. 22. Арк. 371–372. ⁴⁴ Там само. Арк. 112.

- ⁴⁵ Там само. Т. 5. Арк. 116. ⁴⁶ Там само. Т. 21. Арк. 245; Т. 22. Арк. 128.
- ⁴⁷ Дзьобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. К., 1995. С. 45.
- ⁴⁸ Військова частина Е-6035. Од.зб. 2892. С. 87.
- ⁴⁹ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 22. Арк. 198.
- ⁵⁰ Там само. Спр. 376. Т. 49. Арк. 374. ⁵¹ Там само. Спр. 372. Т. 57. Арк. 52.
- ⁵² Там само. Т. 5. Арк. 120. ⁵³ Там само. Арк. 85.
- ⁵⁴ В/ч Е–6035. Од.зб. 2892. С. 87.
- ⁵⁵ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 8. Арк. 190.
- ⁵⁶ Там само. Спр. 372. Т. 22. Арк. 201.
- ⁵⁷ Див. напр.: Літопис УПА. Торонто-Львів, 1992–1993. Т. 19. С. 254–262.

- ⁵⁸ ДА СБУ. Ф. 6. Спр. 91362—ФП. Арк. 153.
- ⁵⁹ Шуляк О. В ім'я правди (до історії повстанського руху в Україні). Ротердам, 1947. С. 26.
- ⁶⁰ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 20. Арк. 61.
- 61 Докладніше про дії легендованих груп радянської сторони див.: Потапов А.А. Бой в сумраке леса // Малая война. (Организация и тактика боевых действий малых подразделений): Хрестоматия. Минск, 1998. С. 440–445.
- ⁶² ДА СБУ. Ф. 2. Оп. 88 (1951). Спр. 26. Арк. 51–52.
- ⁶³ Там само. Арк. 103–104.
- ⁶⁴ Там само. Ф. 13. Спр. 372. Т. 21. Арк. 244–245.
- ⁶⁵ Там само. Арк. 21.
- 66 Там само. Ф. 13. Спр. 376. Т. 50. Арк. 1–2.
- ⁶⁷ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни. К., 1997. С. 412.
- ⁶⁸ Там само. С. 413–414.
- ⁶⁹ Шуляк О. В ім'я правди... С. 26.
- ⁷⁰ Шевчук В. Украинская Повстанческая Армия // Политика и время. 1991. № 11. С. 81.
- ⁷¹ Коваль М. Правда безнадійних змагань. С. 70.
- ⁷² Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність. С. 429.
- ⁷³ Там само. С. 429–430.
- ⁷⁴ Мартович О. Сучасний український національно-визвольний рух. Мюнхен, б.р. С. 129 (англ. мовою).
- ⁷⁵ ДА СБУ. Ф. 2. Оп. 88 (1951). Спр. 26. Арк. 34, 43.
- 76 Богданов В.Н. и др. Советский опыт борьбы с партизанами и повстанцами // Малая война... С. 420, 425.
- ⁷⁷ Енциклопедія України. Торонто, Буфало, Лондон, 1993. Т. V. С. 393 (англ. мовою).
- ⁷⁸ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 61. Арк. 304–305.
- ⁷⁹ Там само. Арк. 305–306.
- ⁸⁰ Там само. Арк. 306–307.
- ⁸¹ Там само. Арк. 308.
- ⁸² Там само. Арк. 307–308; Т. 82. Арк. 62.
- ⁸³ Там само. Т. 61. Арк. 307.
- ⁸⁴ Там само. Арк. 312.
- ⁸⁵ ДА СБУ, Івано-Франківськ. Спр. 14629. Арк. 12.
- ⁸⁶ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 61. Арк. 292.
- ⁸⁷ Там само. Спр. 372. Т. 5. Арк. 50–51.
- ⁸⁸ ДА СБУ, Івано-Франківськ. Спр. 14629. Арк. 13.
- ⁸⁹ ДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 9. Арк. 1.
- 90 Скорупський М. Туди, де бій за волю... С. 145.
- ⁹¹ Лебедь М. УПА. Б.м., 1946. Ч. 1. С. 67.
- ⁹² ДА СБУ. Ф. 2. Оп. 88 (1951). Спр. 26. Арк. 151.